

STM 1958

**Några synpunkter på disposition och verkuppställning
i cahmanskolans orglar**

Av Torild Lindgren

© Denna text får ej mångfaldigas eller ytterligare publiceras utan
tillstånd från författaren.

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska
samfundet för musikforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat till-
låtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upp-
hovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av
enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela
databasen.

NÅGRA SYNPUNKTER PÅ DISPOSITION OCH VERKUPPSTÄLLNING I CAHMAN- SKOLANS ORGLAR

AV TORILD LINDGREN

I EN TIDIGARE uppsats i denna tidskrift¹ har jag uppvisat, att cahman-skolan på väsentliga punkter avviker från den klassiska, nordtyska barockstilen, Schnitgers epok. Då dessa avvikelser berör så centrala delar som ryggpositivet, dispositionen av mixturerna och förekomsten av varianörverk, uppställdes i min förra skrift den frågan, huruvida cahmanskolans orglar, t. ex. leufstabruksorgeln, verkligen kan betraktas som schnitgertyper. Skulle så inte vara fallet, måste cahmanskolan höra hemma i något annat stilsammanhang, och eftersom dess grundare, H. H. Cahman, kom från Tyskland, måste den ha haft sin utgångspunkt där. Därför kommer i denna studie cahmanstilen att jämföras med motsvarande tyska stilar i vad det gäller de ovan nämnda centrala verkdelarna, där avvikelserna från schnitgerstilen är mest påtaglig.

Ryggpositiv

J. N. Cahman är inte konsekvent i sin användning av ryggpositivet. Det ligger nära till hands att tro, att han mot slutet av sitt liv upphörde med att bygga sådana. Så är emellertid inte fallet, vilket framgår av att han hade öververk i Gustavi domkyrka i Göteborg 1734 men ryggpositiv i Leufsta bruk 1725, öververk i Åbo domkyrka 1727 men ryggpositiv i S:t Nicolai i Nyköping 1733 och öververk i Linköpings domkyrka samma år.² Cahman synes enligt Hülphers avhandling inte ha byggt någon orgel med mer än två manualer.

För att kunna besvara frågan om vilka omständigheter, som gjort sig gällande vid Cahmans vacklande hållning ifråga om ryggpositivet, måste man först studera dettas ställning på kontinenten vid denna tid. Dessvärre är Sydtyskland oerhört vanlottat på bevarade äldre orglar. Från 1600-talet finns endast två mindre positiv i behåll.³

¹ Från högbarock till senbarock. Stilstudier i Cahmanskolan, STM 1956, s. 111 ff. Förkortas i forts. C.

² A. A. Hülphers, Historisk afhandling om musik . . . jemte kort beskrifning öfver orgwerken i Sverige, Västerås 1773, s. 214, 217, 219, 228. Förkortas i forts. HO.

³ W. Supper i brev till förf. 12. 8. 54.

Under 1700-talet blev de sydtyska orgelbyggarna i allmänhet alltmer påverkade av den framträngande silbermannstilen. Andreas Silbermann själv byggde flera förnämliga ryggpositiv, t. ex. i Thomaskyrkan i Strassburg 1737,⁴ Ebersmünster 1730 och huvudverk och ryggpositiv bakom den gamla renässansfasaden i Strassburgs domkyrka (F, s. 34 ff.). Andreas' berömda broder, Gottfried, har däremot helt och hållet lämnat ryggpositivet.

Detta hade emellertid en stark ställning i Sydtyskland. Det finns många exempel på förnämliga ryggpositiv från den sydtyska senbarocken.⁵ Den berömda orgelbyggaren Karl Riepp byggde ett vackert ryggpositiv i Nôtre Dame i Dôle i Frankrike,⁶ ett lika skönt i Salems domkyrka i Baden (WR, s. 186; pl. XVII), men hans mest berömda verk är trefaldighetsorgeln i Ottoheuren på 48 stämmor, tre man. och ped., där ryggpositivet har 15 stämmor (WR, s. 140 ff; pl. VII, VIII, X). En av de förnämsta sydtyska orgelbyggarna var J. Gabler 1700—1771. Ett av hans tidigare arbeten är orgeln i klosterkyrkan i Ochsenhausen.⁷ Fasaden där är något enklare än på hans världsberömda orgel i klosterkyrkan i Weingarten 1737 på 60 stämmor, fyra man. och ped., där man t. o. m. har två ryggpositiv (SB, s. 26, 28; pl. 9). Supper kallar dem epistelsidans och evangeliesidans positiv (SB, s. 29), eftersom de är placerade på var sin sida om mitten i läktarbarriären. Han tar dock ej någon ställning till om de hade någon avgränsad funktion i det liturgiska sammanhanget. Rottenbuch (SB, s. 32, pl. 50) med öververk och ryggpositiv hör till ett av Gablers senaste arbeten.⁸

Holzhey var en av Riepps främsta elever. Han byggde ryggpositiv i början av sin bana men övergav det sedan. Hans sista ryggpositiv finns i Ursberg, 1775 (SB, s. 35 f., pl. 23). Hans senare berömda verk i Obermarchtal, 1784 (SB, s. 36, pl. 27) och Weissenau (SB, s. 40 ff., pl. 30, 31) har kornettverk i stället för ryggpositiv. Emellertid fortsatte andra sydtyska orgelbyggare med ryggpositiv. B. Freiwiss byggde ett sådant i Irsee, där hans allvarligaste konkurrent var J. Gabler (SB, s. 95, 153 f., pl. 47). Orgeln i Steingadens klosterkyrka i den rikt utsmyckade läktarbarriären hör till 1700-talets senare del (SB, s. 32, pl. 51). I Wies har

⁴ E. Flade, Gottfried Silbermann . . . , Lpz. 1926, s. 35. Förkortas i forts. F. — E. Rupp, Die Entwicklungsgeschichte der Orgelbaukunst, Einsiedeln 1929, s. 58. Förkortas i forts. RO.

⁵ Beträffande benämningen av denna epok, se W. Supper och H. Meyer, Barockorgeln in Oberschwaben, Kassel 1941, s. 19. Förkortas i forts. SB. Beträffande indelningen av de nord- och sydtyska skolorna i tidig barock, hög- och senbarock se C, s. 113 f.

⁶ J. Woerschling, Der Orgelbauer Karl Riepp, Mainz 1940, s. 85, 89, pl. V. Verket förkortas i forts. WR.

⁷ Se SB, s. 19, 24, pl. 1.

⁸ Supper i brev till förf.

man det något ovanligare sidopositivet (Seitenwerk) (SB, pl. 48). En orgelbyggare vid namn Goll byggde ett ryggpositiv i Wilhelm/Teck så sent som 1795 (SB, s. 19, pl. 59).^{8a} Ryggpositiven höll i allmänhet sin ställning i Sydtyskland till ca 1800; det sista byggdes 1820 i Bissingen/Teck.⁹

I Nordtyskland var ryggpositivet en självklar sak under renässansen och barocken, både tidig barock och högbarock.¹⁰ Frånvaron av ett ryggpositiv under denna tid var ett rent undantag.¹¹ Även dispositioner på svenska orglar från samma epok bekräftar detta, t. ex. Eijsenmengers orgel i Stockholms storkyrka,¹² Tyska kyrkans (S:ta Gertrud) i Stockholm orgel från början av 1600-talet på 35 stämmor, tre man. och ped.,¹³ Hans Heinrich Cahmans orgel i Uppsala domkyrka 1692,¹⁴ m. fl.

Under 1700-talet blev förhållandet ett annat. Ryggpositivet började alltmer komma ur modet. Den berömde teoretikern och instrumentbeskrivaren Adlung fann ryggpositivet i S:t Wenzels kyrka i Naumburg förskräckligt,¹⁵ vilket för oss ter sig ofattbart, då man studerar bilden av detta sköna verk (SB, pl. 38). Adlung framlade också i sin avhandling, *Musica mechanica organoedi* 1768, en rad argument emot ryggpositivet: det var inte estetiskt tilltalande, organisten såg ingenting, han hörde endast ryggpositivets skrikande pipor, man kunde inte ha två manualverk på samma låda, det var för dyrbart o. s. v. Dock måste Adlung medge, att inte alla människor var av samma mening som han själv (bd 1, § 248, s. 179).

En utmärkt källa för nordtyskt 1700-tal är den holländske organisten Joachim Hess' samling, *Dispositien der merkwaardigste Kerk-Orgelen*,¹⁶ där han meddelar dispositioner till orglar, företrädesvis i Holland men även utanför, främst Nord- och Mellantyskland. Även Sverige är

representerat. Tyvärr har Hess inte alltid angivit årtal för de holländska orglarna men däremot alltid för orglar utanför Holland. I Hess' samling saknar 68 orglar ryggpositiv,¹⁷ varför man inte längre kan betrakta frånvaron av ryggpositiv direkt som undantag. Av dessa 68 orglar saknar 30 årtal. Av de 30 orglarna med årtal är endast tre med säkerhet byggda under 1600-talet, nämligen Casparinis orgel i Görlitz, 1697—1703 (H, s. 107, F, s. 4 ff., 14 f.), Franska kyrkan i Delft, 1696 av J. Duyschot (H, s. 21) och stora orgeln i Bremens domkyrka av Arp Schnitger 1698 (H, s. 90). Dessa tre orglar byggdes i slutet av 1600-talet eller omkring sekelskiftet 1700. Data för övriga orglar utan ryggpositiv ligger spridda mellan 1702 och 1771. Några orgelbyggare har kanske envist hållit fast vid det gamla bruket med ryggpositiv, medan andra följt tidsströmningen.

Orgelbyggaren H. H. Hess, en bror till utgivaren, J. Hess, är representerad med två orgelverk, båda med ryggpositiv. En annan flitig orgelbyggare var H. H. Baitz. Han har i denna samling två stora orglar, som båda saknar ryggpositiv. Exemplet säger dock ingenting om hur dessa orgelbyggare gjorde i andra fall. Det är möjligt, att de kunde slå in på var sin väg, men det troliga är, att de gjorde som de flesta orgelbyggare denna tid, ibland byggde ryggpositiv, ibland öververk. Exempel härpå är Christian Müller, en ofta anlitad orgelbyggare då det gällde större och mer förnämliga orgelverk. Han är i Hess' samling representerad med fem verk i Holland, tre med ryggpositiv och två utan. Duyschot har två orglar utan ryggpositiv och två med sådant. Dessutom har han byggt till ett ryggpositiv i en äldre orgel. Duyschot verkade i början på 1700-talet och Christian Müller i seklets mitt. Vid denna tid verkade även bröderna Wagner. De är företrädare med fyra orglar i Tyskland av vilka tre har öververk i stället för ryggpositiv. Michael Engler har vid samma tid byggt fyra av de i samlingen nämnda orglarna. Av dem har tre ryggpositiv. Den berömde orgelbyggaren Zacharias Hildebrand har däremot i det närmaste övergivit ryggpositivet. Exempel finns dock på sådant av honom, bl. a. i den förut omtalade orgeln i Naumburg med den sköna fasaden och ryggpositivet i förminskad skala av huvudverket. Hans son, Johann Gottfried Hildebrand, byggde den förnämliga orgeln i Michaelikyrkan i Hamburg 1769 på 61 stämmor, tre man. och ped., dock utan ryggpositiv. Man kan lämpligen kalla denna epok för den nordtyska senbarocken. Den sträcker sig från ca 1720 till seklets slut. Med avseende på ryggpositivet står det klart, att det är här cahmanskolans orgelbyggare bör placeras. J. N. Cahman var verksam till 1740. Han var samtida till dessa mästare vid övergångsskedet mellan hög- och senbarock, F. F. och C. F. Schnitger (Arp Schnitgers söner), Chr.

¹⁷ Detta gäller självfallet endast de orglar som har två eller flera manualer.

^{8a} Supper i brev till förf.

⁹ Supper i brev till förf. Orgeln omnämnd i SB, s. 19.

¹⁰ H. Klotz, *Über die Orgelkunst der Gotik, der Renaissance und des Barock*, Kassel 1934. Förkortas i forts. K. Klotz redovisar 31 orglar från denna epok. Av dessa har 29 ryggpositiv.

¹¹ I detta kap. avses självfallet endast orglar med två eller flera man. Se disp. av Klotz, s. 153—164.

¹² B. Wester, *En nordtysk orgeltyp i Uppsverige . . .*, STM 1932, s. 69 ff.

¹³ Hülphers, a. a., s. 202. Norrbottenskuriren 13. 1. 1949. Av denna orgel befinner sig huvudverk och öververk i Övertorneå och ryggpositivet i Hietaniemi. Samtliga verk dock i mindre gott skick.

¹⁴ B. Kyhlberg, H. H. Cahman och orgelbygget i Uppsala 1692. Manuskript i Inst. f. musikforsk., Uppsala. H. Weman, Uppsala domkyrkas orgelverk och övriga instrument, i programmet till åttonde allmänna svenska kyrkosångshögtiden i Uppsala 1950, s. 107 ff.

¹⁵ Adlung, *Musica mechanica organoedi*, bd 2, § 324, s. 8.

¹⁶ Hess, *Dispositien der merkwaardigste Kerk-Orgelen*, 1774. Organist en klokkenist te Gouda. Nytryck, Utrecht 1945. Förkortas i forts. H.

Müller, H. H. Baitz, Z. Hildebrand, M. Engler, bröderna Wagner m. fl. Då J. N. Cahman ibland byter ut ryggpositivet mot ett öververk, så som ovan påvisats, och då han ungefär samtidigt bygger en orgel med ryggpositiv och en med öververk, följer han endast stilbrytningen i Nordtyskland. Hans efterföljare i Sverige har helt och hållet upphört att bygga ryggpositiv. Detta kan förklaras med inflytelser utifrån, främst Nordtyskland, antingen direkt eller troligare indirekt genom J. N. Cahman.

Givetvis kan praktiska skäl ibland fälla avgörandet, så som angivits av Adlung, kostnadsskäl m. m. och kanske inte minst byggsvårigheterna. J. N. Cahman tillhörde en gammal orgelbyggarfamilj med traditioner från praetoriustiden. Kanske hade han svårt att helt och hållet överge denna praxis, som han hade lärt av sin fader, som i sin tur ärvt den av sin svärfader och läromästare, den nordtyske orgelbyggaren Fritsche. J. N. Cahmans efterföljare synes däremot ej ha haft någon svårighet att bryta traditionerna. Ja, det förefaller ha gått så till den grad lätt, att man nästan får intrycket att Sverige varit ett föregångsland, då det gällde att definitivt avskaffa ryggpositivet. I Holland och Nordtyskland kan man däremot finna ryggpositiv, byggda så sent som 1751, 1768 och 1770. Enligt de källor som stått till buds synes det sista ryggpositivet i Sverige vara byggt av J. N. Cahman 1733 i Nyköping.

Rörverk

Rörverken indelas i två grupper, varianorörverk (vr) och plenorörverk (pr). Till de förra hör Bärpfeife, Dulcian, Krummhorn, Oboe (Hautbois), regaler av olika slag, Rankett, Skalmaja (Schalmey, Schallmei), Zink, Vox humana, Vox virginea m. m. Till pr hör Trumpet, Basun, Kornett m. m.¹⁸

Vid studium av cahmanskolans dispositioner kan man iakttaga vissa skillnader mellan Hans Heinrich och Johan Niclas Cahman, då det gäller dispositionen av rörverk. H. H. Cahmans berömda orgel i Uppsala domkyrka 1692 på 51 stämmor, 3 man. och ped. var relativt rikt utrustad med rörverk. Den hade tre vr, Dulcian 8 samt Skalmaja 4 och 8,¹⁹ tre pr Trumpet 16 och 8 i huvudverket och Trumpet 8 i ryggpositivet samt en uppsättning pr i pedalen från 2 till 16 fot, Cornet 2, Skalmaja 4, Trumpet 8, Basun 16 och ContraBasun 32. Hans orgelverk i Kristine kyrka i Jönköping och Riddarholmskyrkan i Stockholm var inte fullt så rikt utrustade med rörverk. Kristinaorgeln hade 24 stämmor, 2 man. och ped. I huvudverket hade han Trumpet 8, i ryggpositivet Krumm-

¹⁸ E. K. Rössler, *Klangfunktion und Registrierung*, Kassel 1952, s. 36, 44. Bengt Hambraeus, *Klangproblem i 1600- och 1700-talens orgelkonst*, STM 1950, s. 105.

¹⁹ Förkortningar anges i uppsatsens slut. På grund av begränsat utrymme är det tyvärr nödvändigt att använda förkortningar i vissa fall i löpande text.

horn 8 och i pedalen Cornet 2, Trumpet 8 och Dulcian 16. Riddarholmskyrkans orgel hade två pr i vardera huvudverket och pedalen samt Dulcian 16 i öververket.

Johan Niclas Cahman följer inte helt faderns fotspår, då det gäller rörverk. Det föreligger tvärtom en bestämd avvikelse på denna punkt, nämligen då det gäller vr, vilkas antal i hans orglar minskas till ett, om det nu över huvud taget alls förekommer något. Endast en gång använder han sig av Dulcian. I övrigt uppträder hos honom Vox humana som enda varianorörstämman. Då det gäller pr följer han däremot faderns exempel och är på denna punkt t. o. m. mer konsekvent än Hans Heinrich. I orglar med ett stämantal på 20—30 förekommer som regel Trumpet 8 i huvudverket och Vox humana i ryggpositivet. Pedalen är rikare utrustad med rörverk. Den disponeras i allmänhet med Trumpet 8 och 4 samt Basun 16. Som exempel kan nämnas Leufsta bruk, Gustavi domkyrka i Göteborg, Åbo domkyrka, Kristine kyrka i Falun, Härnösands domkyrka m. fl. (HO, s. 214, 217, 221, 234).²⁰

J. N. Cahmans efterföljare har även de en mycket sparsam användning av vr. Det rör sig även här om endast en stämman. I stället för Vox humana använder man sig av Vox virginea. Pr disponeras på samma sätt som av J. N. Cahman. Som exempel kan nämnas från Stråhle-Hedlundtiden, 1730—1748, orgeln i Karlstads domkyrka 1747, där huvudverket har Trumpet 8 och 16, öververket Trumpet 8 och 4 samt Vox virginea (fottalet anges ej). Pedalen utrustades som vanligt rikligt med pr, Cornet 2, Trumpet 4 och 8 samt Basun 16 (HO, s. 233). Från Green & Stråhle-tiden, 1748—1760, kan nämnas Katarina kyrka i Stockholm 1751. Huvudverket hade där Trumpet 16 och 8, öververket Trumpet 8, som var genomgående, Trumpet 4 bas och Vox virginea disc. Pedalen hade en full uppsättning pr från 2 till 32 fot. Från Wählström-Svalbergtiden, 1760—1775, kan nämnas Fredrikskyrkan i Karlskrona, där huvudverket hade Trumpet 8, vilken delades på två registerandrag, Trumpet 4 och Vox virginea. Det framgår inte här, om de två sistnämnda stämmorna var genomgående eller om de kompletterade varandra, så att Trumpet 4 endast förekom i de lägre oktaverna och Vox virginea i de högre, som fallet var i Katarina kyrka i Stockholm. Öververket i Fredrikskyrkan i Karlskrona hade en Vox humana som enda rörstämman. Här anges fottalet till 8. Pedalverket i Fredrikskyrkan hade pr från 2 till 16 fot (HO, s. 218).

För att förklara J. N. Cahmans användning av rörverket och den stilförändring som inträder med honom, blir det ånyo nödvändigt att kasta en blick på kontinenten.

Gottfried Silbermann synes ha haft en fastställd plan för dispositionen

²⁰ Beträffande Leufsta bruk, se även B. Wester, *Orgelverket i Leufsta bruks kyrka*, Fornvännen 1933, s. 224 ff.

av rörverk. Som exempel på Silbermanns rörverksdispositioner²¹ kan anges hans förslag till ny orgel i Freibergs domkyrka (F, s. 52), där han anger, att huvudverket skulle ha Trumpet 8 och Clairon 4, öververket Krummhorn 8 och Vox humana 8 samt pedalverket Clairon 4, Trumpet 8 och Basun 16. Exakt samma rörverksdisposition förekommer i Gottfried Silbermanns förslag till ny orgel i S:t Paul i Leipzig 1710 (F, s. 50). Båda dessa dispositioner är på 44 stämmor, 3 man. och ped. Hans orgel i Sophiakyrkan i Dresden har likartad rörverksdisposition (F, s. 64) med Trumpet 8 och Clairon 4 i huvudverket och Vox humana som enda rörstämma i öververket samt Trumpet 8 och Basun 16 i pedalerna. Orgeln är på 31 stämmor. I dispositionen anges omfånget av Vox humana. Den sträcker sig från a⁰ till c³. Det framgår tyvärr inte av Flades silbermannbiografi, om det varit regel att Vox humana inte förekom i stora oktaven eller om det här rör sig om ett undantag. Vore det regel, förefaller det emellertid underligt, att omfånget av stämman skulle anges just för denna orgel.

Av ovanstående exempel att döma samt av ytterligare exempel hos bl. a. Flade, Hess och Klotz synes Gottfried Silbermann genomgående ha disponerat sina orglar med Trumpet 8 samt Trumpet eller Clairon 4 i huvudverket, vilket hos honom ofta är den lägsta manualen. I pedalerna har han haft Trumpet 8 och Basun 16 samt ofta Clairon 4. Av vr har han använt sig av Vox humana och Krummhorn, ofta samtidigt, t. o. m. i samma verk (samma manual) och med samma fottal. Han byggde ofta en särskild tremulant till Vox humana. G. Silbermann gör givetvis några undantag från sitt rörverksschema. I S:t Georgskyrkan i Rötha utanför Leipzig (F, s. 66) på 23 stämmor, två man. och ped. har varken huvudverket eller öververket någon rörstämma, varken pr eller vr. Pedalen har däremot Trumpet 8 och Basun 16.

Hos Silbermann kan man inte upptäcka någon 2-fotsstämma i pedalverket, varken lingual eller labial. Endast i större orglar på 40 stämmor och däröver förekommer en 4-fots lingual i pedalverket, oftast Clairon 4. Samma sak gäller om Clairon 4 i huvudverket. I tremanualiga orglar disponeras huvudverket med Trumpet 8 och Clairon 4. Vox humana 8 placeras då i andra manualen. Tredje manualen blir ofta helt utan rörverk. Ibland disponeras tredje manualen med Krummhorn 8. Ibland förekommer både Vox humana 8 och Krummhorn 8 i tredje manualen, t. ex. S:t Paul i Leipzig (F, s. 50). I Vårfrukyrkan i Dresden (H, s. 100) placeras de i var sitt verk.

Då det gäller den sydtyska senbarocken²² iakttagar man, att det inte finns någon orgel med ett pr i pedalerna med lägre fottal än 4. En Clairon

²¹ En översikt över Silbermanns rörverksdispositioner lämnas i bil. 2.

²² Översikt över dispositionen av rörverk under den sydtyska senbarocken lämnas i bil. 2.

4 i pedalerna (i Nordtyskland kallades motsvarande stämman oftast Trumpet 4) förekommer ibland i orglar med tre manualer, dock ej alltid. Pr i manualerna förekommer med något undantag endast i huvudverket. Holzhays orgel i Neresheim 1797 på tre man. och ped. och 47 stämmor har rörverk, som till antalet väl tål en jämförelse med den nordtyska högbarocken, 10 rörverk på 47 stämmor. Pr i pedalerna sträcker sig dock inte längre än till 4 fot, Clairon 4, Trumpet 8, Bombard 16. I manualen finns endast Trumpet 8 i huvudverket. Holzhay har i denna orgel inte mindre än 6 vr, allesammans med fottalet 8. Krummhorn och Dulcian var ytterst vanliga under den nordtyska högbarocken, men vi möter i denna orgel även vr, som blev mycket vanliga under romantiken och som började framträda under den sydtyska senbarocken, nämligen Klarinett 8, Vox humana 8 och Oboe 8. Denna orgel kan stå som ett exempel för den sydtyska senbarocken. Dispositionen av pr är Silbermanns, och dispositionen av vr närmar sig 1800-talets. De nordtyska orglarna har alltid varit berömda för sin rika utrustning av rörverk. Detta har framförallt gällt den nordtyska högbarocken, vilken i sådant hänseende stått som mönster för vår tids orgelbyggeri. Även den nordtyska, tidiga barocken, eller praetoriustiden, som sträcker sig från 1620, då Praetorius' stora arbete om de tyska orglarna utkom,²³ visar en rik användning av rörverk. Det är framförallt här man möter de många vr. I en orgel i S:t Peter i Lübeck hade G. Burchardt 13 tungstämmor av orgelns samtliga 49. Detta var ingenting anmärkningsvärt utan ansågs naturligt. Av vr dominerar regalerna, som tydligen kunde varieras nära nog oändligt, Scharffregal, Harffen Regal, Geigenregal, Grob Mesing Regal, Singend Regal, Grob Sordun Regal, Geigend Regal von Holz, Regal ganz verguldet, Zimble Regal, Jungfr. Regal, Trichterregal o. s. v. Tyvärr anges inte alltid fottalet.

Det märkliga är att det ytterst sällan förekommer någon rörstämma i huvudverket i praetoriusorglarna. Ett par gånger förekommer det en Trumpet och ett par gånger en varianörstämma, Dulcian eller Rankett. Då plenörörverk finns i huvudverket, saknas emellertid pedalverk, varför man inte kan uttala sig om användningen av dessa plenörörstämmor, t. ex. om de varit genomgående eller ej. De övriga manualrörstämmorna användes ymnigt i övriga verk, ryggpositivet och bröstverket. Någon bestämd tendens att förse den ena verket med fler rörstämmor än det andra kan ej iakttagas. Ena gången dominerar rörverken i ryggpositivet, andra gången i bröstverket. Ibland är rörstämmorna lika fördelade dem emellan.

Pedalen var ytterst rikt utrustad med såväl labialstämmor som

²³ M. Praetorius, *Syntagma musicum*, del 2: *De organographia*, Wolfenbüttel 1619. Faksimileutgåva i skriftserien *Documenta musicologica*, 1: 14, Kassel 1958. Förkortas i forts. P.

lingualstämmor. Basun 16 förekommer alltid i tvåmanualiga orglar, mycket ofta Trumpet 8 och i något större orglar Cornet 2. Däremot kan man inte hos Praetorius finna någon Kontrabasun 32. För det mesta uppträder två eller flera varianoligualer i pedalen. Vanligast är Schallmey (Schalmey) och Dulcian eller Sordun. Fottalet varierar något. Sordunen är oftast 8 eller 16 fot, skalmejan 4 fot. Regal användes någon gång i pedalen men tycks jämte Rankett och Krummhorn i övrigt endast förekomma i bröstverket eller i ryggpositivet.²⁴

Under denna epok dominerades några verk av rörstämmor, andra av labialstämmor, vartill kommer, som ovan nämnts, huvudverket, som oftast helt saknade rörstämmor. Som exempel kan nämnas compenius-orgeln i Bückeburg, där bröstpositivet hade 6 stämmor av vilka 5 var lingualstämmor. Av speciellt intresse är bröstverket i S:t Niclas i Leipzig (bil. 2), som hade tre stämmor, och där *samliga* utgjordes av rörstämmor. Exemplet är ej enastående. Bröstverket i S:t Thomas i Leipzig innehöll två stämmor, Regal 8 och 4. Samma var förhållandet med bröstverket i Torgau.²⁵

Den för Sveriges del intressante orgelbyggaren Gottfried Fritsche från Dresden,²⁶ en känd och uppskattad orgelbyggare under den nordtyska, tidiga barocken, förekommer några gånger hos Praetorius (P, s. 187, 197, 200).

Det finns endast ett ytterligt fåtal orglar bevarade från praetoriustiden, främst lilla jacobiorgeln i Lübeck, vilken under denna tid utbyggdes med ryggpositiv och bröstverk av den kände orgelbyggaren Stellwagen.²⁷

Den bästa orgeln i Sverige från den nordtyska, tidiga barocken anses vara bältingeorgeln, vilken tidigare utgjort ryggpositiv i Storkyrkan i Stockholm. Storkyrkoorgeln byggdes 1632 av Eijzenmenger från Rostock.²⁸ Bältingeorgeln har i denna och i en föregående uppsats utgjort ett av de verk med vilka jämförelser mellan nordtysk, tidig barock och högbarock kunnat ske.²⁹

²⁴ Se bil. 2.

²⁵ Företeelsen med enbart lingualstämmor i ett verk är av viss betydelse för interpretationen av nordtyska mästares verk från den nordtyska, tidiga barocken. Då vi i samma orgel har verk med enbart labialstämmor och verk med enbart lingualstämmor, tyder detta på en viss klangkontrastering — huvudverkets principaler contra bröstverkets regaler. Se härom vidare i Bengt Hambræus' ovan anförda uppsats i STM 1950, s. 103 ff.

²⁶ B. Kyhlberg, Orgelbyggarefamiljen Cahman, Hülphers och orgeln i Trefaldighetskyrkan i Kristianstad, STM 1945, s. 61 ff.

²⁷ H. Distler och E. Thienhaus, Die kleine Jakobiorgel. Die beiden Orgeln in St. Jakobi zu Lübeck. Bericht über den Umbau 1935.

²⁸ B. Wester, En nordtysk orgeltyp i Uppsverige. Orgelverket i Bältinge kyrka, STM 1932, s. 69 ff.

²⁹ Se C.

Tyvärr meddelar ej Praetorius några mensuruppgifter, och även hans dispositionsuppgifter är tämligen knapphändiga, men arbetet utgör likväl den viktigaste källan till vår kunskap om tidigt, nordtyskt 1600-tal.³⁰

Under den nordtyska högbarocken sker en mindre förskjutning av rörverken från vr till pr. I de stora schnitgerorglarna förses huvudverket med Trumpet 8 och 16, någon gång Trumpet 8 och 4, och i mindre orglar endast Trumpet 8.³¹ I större orglar av Schnitger förekommer ibland de tre pr, Trumpet 16, 8 och 4. I pedalen utökades pr, så att de i större orglar sträckte sig från 2 till 32 fot. Pedalstämmornas namn är genomgående desamma, Kontrabasun 32, Basun 16, Trumpet 8, Trumpet eller Clairon 4, Cornet 2, namnet Kontrabasun skrives ibland endast Basun (Posaune eller Gross-Posaune).

Vr användes fortfarande i mycket stor utsträckning, framförallt i de båda öververken, bröstverket och öververket, samt ryggpositivet. Någon skillnad mellan antalet lingualer i dessa tre verk kan inte iakttagas hos Schnitger lika litet som i Praetorius' dispositionssamling. I de större orglarna har samtliga verk, även huvudverket och pedalverket, varianoligualer. Pedalen förses ofta med Krummhorn och Dulcian 8 eller 16 fot samt Skalmeja 4, förutom pr. Ibland förekommer en eller två plenoligualer i något av öververken eller ryggpositivet, Trumpet 8 eller 4 eller bådadera.

Schnitgers orgel i S:t Nicolai i Hamburg på 67 stämmor, 4 man. och ped. hade 17 lingualer, 8 pleno och 9 variano. I huvudverket förekom endast en Trumpet 16. Pedalen, som givetvis i en orgel av denna storlek hade full uppsättning plenoligualer från 2 till 32 fot, hade även Krummhorn och Dulcian, båda 8 fot.

³⁰ I min maskinskrivna uppsats Från högbarock till senbarock (Inst. f. musikforsk., Uppsala, och MAB) finns i bil. III en utförlig redogörelse över förekomsten av rörverk i orglarna, III: 1—6 tidig, nordtysk barock, III: 7 nordtysk högbarock, III: 9—13 nordtysk senbarock, III: 16 Silbermann, III: 17—20 svenska orglar, III: 21—22 sydtysk senbarock.

Nordtyska orglar från den tidiga barocken som behandlats har hämtats från Praetorius' ovannämnda arbete. En del av dessa orglar finns även angivna i Klotz' verk. Tyvärr stämmer inte alltid de båda källorna överens. Fritsches orgel i Sondershausen har hos Klotz (s. 83) Dulcian 16 och Geigend Regal 4 i huvudverket, hos Praetorius endast Dulcian 16, medan Geigend Regal är placerad i bröstpositivet (P, s. 197). Compennii orgel i Magdeburgs domkyrka saknar, som de flesta orglar från denna epok, rörverk i huvudverket hos Praetorius (s. 172), medan den hos Klotz (s. 85) har inte mindre än två rörverk i huvudverket, båda vr, regaler. Bröstverket saknas helt hos Klotz, då han beskriver magdeburgsorgeln.

Förf. känner inte till, vilka källor Klotz begagnar sig av, ty Klotz anger dem inte. Förf. har i ovanstående avsnitt om praetoriustiden föredragit att begagna sig av den samtida källan, d. v. s. Praetorius själv.

³¹ Se bil. 2.

Öververket hade två pr, Trumpet 8 och 4, och två vr, Krummhorn 8 och Vox humana 8. De flesta varianoligualer hos Schnitger tycks ha varit av 8 fots tonhöjd. Det är även hos honom man för första gången möter den nya tungstämman Vox humana. Den är alltid av 8 fots tonhöjd och förekommer i de flesta schnitgerorglar. Schnitger har den vanligen i öververket, någon gång i huvudverket (H, s. 115).

Den rörverksdisposition Schnitger använder sig av möter vi även i Löbenichts kyrka i Königsberg, där orgeln 1698 byggdes av en orgelbyggare vid namn Josua Mosengein.³² Denna orgel hade 48 stämmor, som fördelades på fyra verk, huvudverk, ryggpositiv, öververk och pedal. I huvudverket hade han tre lingualer, två pleno, Trumpet 16 och Cornet 8. Vr var Vox humana 8. I ryggpositivet fanns Dulcian 16 och Krummhorn 8, i öververket Oboe (Hautbois) 8 och Sordun 16. Pedalen hade en uppsättning pr från 2 till 32 fot.

Schnitgers samtida, Mathias Dropa, som verkade omkring sekelskiftet 1700, byggde i samma stil som Schnitger och räknas till en av högbarockens mästare i Nordtyskland. Han förefaller att ha något fler rörstämmor än Schnitger. Han byggde bl. a. två stora orglar i Lüneburg, en i Johannes- och en i Michaelikyrkan (Sm, s. 27 f.). Den förstnämnda orgeln hade 47 stämmor, 3 man. och ped., i huvudverket tre lingualer på 16, 8 och 4 fot. Observeras bör dock, att endast den på 16 fot var en pr, Trumpet 16, medan de båda övriga var vr, Dulcian 8 och Schallmeyer 4.

Även Dropa byggde Vox humana. Denna stämma är liksom hos Schnitger av 8 fots tonhöjd och placerades såsom i schnitgerorglarna i öververket. Så var även fallet i de ovannämnda orglarna i Lüneburg. Öververken i de båda kyrkorna hade förutom denna Vox humana ytterligare vardera två lingualstämmor, ett Krummhorn och en Trumpet. Samtliga rörverk var av 8 fots tonhöjd. Fottalet varierades däremot i ryggpositiven i de båda orglarna. Där förekom tre vr, Dulcian 16, Trichter Regal 8 och Schallmeyer 4. Pedalen hade i båda fallen endast pr från 2 till 32 fot. Johannesorgeln byggdes 1705 och mikaeliorgeln tre år senare.

En annan av Schnitgers samtida var Severino Hollbeck, från Zwickau, som byggde en orgel i stadskyrkan i Schneeberg 1695. Dispositionen går i den vanliga nordtyska barockstilen vid denna tid med Trumpet 8 och 4 i huvudverket och Regal 8 i bröstverket. Pedalen har den vanliga plenouppsättningen från 2 till 16 fot. I denna orgel finns ingen Vox humana. Tydligt hade denna stämma inte slagit igenom fullständigt vid denna tid (Sm, s. 40).

De nordtyska dispositionerna kan i viss mån sägas närma sig det

³² P. Smets, Die Dresdener Handschrift. Orgeldispositionen. Eine Handschrift aus dem 18. Jahrhundert, Kassel 1931, s. 23 f. Förkortas i forts. Sm.

som i våra dagar kallas standarddispositioner. Detta gäller även rörverken, ehuru variationen, då det gäller dessa, är något större än för övriga stämmor. Det förefaller dock, som om man skulle ha gått efter en viss mall, då man gjorde upp dispositionen till den orgel, som skulle byggas. Dispositionerna visar å andra sidan, att denna mall kunde användas med en viss frihet. Det enda exempel förf. kunnat finna på en Vox humana i ryggpositivet i en schnitgerorgel är i S:t Maria i Lübeck, som ägde 54 stämmor, fördelade på huvudverk, öververk, ryggpositiv och pedal. Förutom Vox humana hade ryggpositivet även Dulcian 16 och Trichterregal 8. Bröstverket hade Krummhorn och Regal, båda 8 fot. I huvudverket stod, som ofta på andra håll, två pr, Trumpet 16 och 8, samt en vr, Zink 8. Även pedalen omfattade två vr, Dulcian 16 och Krummhorn 8, förutom den vanliga uppsättningen pr, där dock 4-fotsstämman är överhoppad (Sm, s. 26). Schnitger hade dock icke alltid Vox humana i orglar med flera verk. Han byggde en orgel i Johanneskyrkan i Hamburg på 30 stämmor, fördelade på huvudverk, ryggpositiv och pedal (Sm, s. 21). I huvudverket hade han som regel i orglar av denna storlek Trumpet 8. I ryggpositivet hade han en vr, Dulcian 16. Det är värt att observera, att han dels endast hade en varianörstämma i denna 30-stämmiga orgel, dels att denna stämma var av 16-fots tonhöjd. Man kan fråga sig, varför han icke försåg även denna orgel med en Vox humana. Det lönar sig icke att spekulera om anledningar sådana som organistens eller församlingens önskemål e. d. Tydligen var icke Vox humana den varianörstämma, som först kom i fråga. Man kan även peka på Schnitgers motvilja mot att placera en Vox humana i ryggpositivet. I pedalen hade han tre pr. Lägsta fottalet utgjordes dock icke av 4-fot, som man skulle kunna vänta, utan av en 2-fot, medan 4-fotsstämman även i denna orgel blev överhoppad. Han hade här Basun 16, Trumpet 8 och Cornet 2.

Ett annat intressant undantag utgör schnitgerorgeln i Insterburg (Sm, s. 22). Där hade Schnitger ett rörverk i huvudverket men inte en pr, Trumpet e. d., utan en vr, Schallmeyer 16. I pedalen hade han även här tre pr med 4-foten överhoppad. Bröstverket hade två vr, Dulcian och Jungfern Regal, båda av 8-fots tonhöjd. Inte heller i denna orgel hade han någon vox humana. Förklaringen till avvikelserna i denna orgel kan dock ligga däri att Schnitger inte byggt denna orgel utan ombyggt densamma, »renoviert». Omfattningen av ombyggnaden framgår dock icke av Matthesons dispositionssamling från vilken Smets' exempel är hämtat. Inte heller framgår det, hur gammal orgeln var, då Schnitger fick i uppdrag att verkställa en ombyggnad. Man kan dock utgå från, att den måste vara byggd under den nordtyska, tidiga barocken, vilket väl stämmer med dispositionen av rörverken.

Under den nordtyska högbarocken blev det en förskjutning mot ett

större antal pr på vrs bekostnad. Huvudverket försågs med pr. Antalet stämmor ökade, utan att antalet rörverk ökade i samma omfattning. Det bör observeras, att man fortfarande hade en rik användning av rörverk, såväl vr som pr, de förra dock icke i samma utsträckning som under praetoriustiden, då man kunde bygga öververk på tre stämmor, och där samtliga utgjordes av vr, placerade på en särskild låda och spelbara på en särskild manual, som endast innehöll dessa stämmor. Öververk med enbart rörstämmor förekom inte längre under högbarocken. Variationerna, då det gäller regalstämmorna, är inte heller lika stora som under den tidiga barocken. Ett annat viktigt drag är den nya stämman, Vox humana, som började komma i bruk vid 1600-talets slut hos de förnämsta orgelbyggarna.³³

Under den nordtyska senbarocken, som i denna undersökning omfattar 1700-talet till 1770, inträffar en del förändringar i dispositionen av rörverk. Antalet tenderar att minska. Detta gäller framförallt vr.³⁴ Hos den store orgelbyggaren Christian Müller kan man någon gång träffa dispositioner av de olika verken i en orgel, som ansluter sig till högbarocken, t. ex. hans orgel i S:t Bavo i Haarlem i Holland, där huvudverket hade en trefaldig uppsättning pr, Trumpet 16, 8 och 4. Pedalens pr går likaledes i den nordtyska högbarockens stil med en uppsättning från 2 till 32 fot. 2-fotsstämman benämnes här cinq, 16- och 32-fotsstämmorna Basun. Bröstverket hade tre vr, Dulcian, Skalmaja och Vox humana, samtliga 8 fot. Ryggpositivet hade en mer ovanlig uppsättning rörverk med Fagott 16, Trumpet 8 och Trichterregal

³³ Källor till den nordtyska barocken har bl. a. varit K och H. Dessa båda arbeten kompletterar varandra rätt väl, då det gäller Schnitger. Endast i ett par fall har de disposition till samma orgel. Det är till den berömda nicolaorgeln i Hamburg. K. har hämtat sin disposition från Niedt-Mattheson, »... Musicalischer Handleitung, ... mehr als 60. Orgel-Wercken», som utgavs 1721. Några mindre skillnader mellan K, Mattheson-Niedt och H kan dock iakttagas. I öververket har H, s. 115, förutom Trumpet 8 och 4, Vox humana 8 och även Krummhorn 8. Den sistnämnda stämman kan inte återfinnas hos K (s. 161). I pedalen har K angivit Dulcian 16, medan H har Dulcian 8. Dessa avvikelser behöver ej föranleda oss att misstro de båda källorna. Korrektheten kan aldrig bli hundra procentig. I detta fall är det troligt, att Klotz är den mest tillförlitlige, ty han stöder sig på Matthesons dispositionssamling, som utgavs 1721, då dessa orglar, som tillhör den nordtyska högbarocken, var helt nya. Mattheson är här den samtida källan. Hess' dispositionssamling utkom drygt 50 år senare. Det kan under dessa år mycket väl ha gjorts någon mindre förändring i orglarnas disposition. Dessutom hade Mattheson sin verksamhet förlagd till Hamburg och bör följaktligen ha väl känt till orglarna i denna stad och dess grannskap. Hur Hess, som hade sin verksamhet förlagd till Holland, gått till väga, då han samlade sina dispositioner, är obekant. Det är möjligt, att han rest omkring och själv besiktigat åtminstone en del orglar. Troligare är likväl, att han korresponderat med respektive organister och orgelbyggare. Det är under sådana förhållanden snarast förvånansvärt, hur väl de båda källorna, Mattheson-Niedt och H, stämmer överens.

³⁴ Se bil. 2.

8. De två sistnämnda avviker inte från vare sig högbarocken eller den tidiga barocken, men på fagottens plats skulle en orgelbyggare, som tillhörde högbarocken, ha satt Dulcian 16. Huvudverket hade förutom pr en vr, Oboe 8. Hans orgel i Lutherska kyrkan i Rotterdam måste däremot sägas avvika något från högbarocken. Orgeln hade 21 stämmor, fördelade på två man. och ped. Huvudverket hade som vanligt Trumpet 16 och 8, pedalen endast Fagott 16. Öververket hade Vox humana 8 som enda vr (H, s. 41, 66).

Samma är förhållandet med hans orgel i Wyk of Bewerwyk, på 22 stämmor, två man. och ped. Dispositionen är här rätt lika. I huvudverket kan vi endast finna en pr, Trumpet 8, medan pedalen hade två, Trumpet 8 och Fagott 16. Öververket hade Vox humana 8 och Skalmaja 8. Det är symptomatiskt, att dessa orglar ej hade ryggpositiv (H, s. 78).

Hos Duyschot, som verkade under det sista årtiondet av 1600-talet och första delen av 1700-talet, tycks vr helt ha försvunnit med undantag av Vox humana 8. Duyschot är representerad med tre orglar. I franska kyrkan i Delft, där han byggde en orgel på 18 stämmor, två man. och ped., hade han endast två rörstämmor, båda pr, Trumpet 8 i huvudverket, Onder Manuaal, och samma stämma i pedalen (H, s. 21).

En annan av de större orgelbyggarna vid denna tid var P. Verhofstad. Han byggde en orgel i Kuylenberg 1719 på 21 stämmor, två man. men ingen självständig pedal. Orgeln hade två rörstämmor, Trumpet 8 i huvudverket och Vox humana 8 i bröstverket, som i denna orgel stod under huvudverket, varför huvudverket här kallas öververk. Det andra verket kallas då Ander Werk (H s. 3), vilket på tyska betyder Unterwerk.³⁵ Rörverken förekommer ej lika ymnigt som tidigare. Pedalspelet är inte längre lika virtuositygt. Det är nu ingen ovanlighet med en orgel på två eller t. o. m. tre manualer utan självständig pedal (H, s. 46).

En av de förnämsta orgelbyggarna var J. H. Baitz. Han byggde bl. a. en orgel i Zierikzee 1768 på 46 stämmor, tre man. och ped. Två vr, Vox humana och Skalmaja 8 fanns i det övre verket och Oboe 8 i ryggpositivet. Pedalen hade en full uppsättning pr från 2 till 16 fot. Sammanlagt hade denna orgel 10 rörstämmor (H, s. 81).

I Mühlhausen i Thüringen byggdes 1734 en orgel av J. F. Wender & Son. Denna orgel hade 43 stämmor, tre man. och ped. Huvudverket hade Trumpet 8 och Basun 16. Vi bör observera, att där fanns självständig pedal. Manualstämman, Basun 16, skulle därför av andra orgelbyggare ha kallats Trumpet 16. Öververket hade en Trumpetsordun 8 som enda rörstämma. Ryggpositivet saknade helt rörverk. Pedalen hade en full

³⁵ Tyvärr saknas här en svensk benämning. Ordet underverk är ju icke användbart i detta sammanhang.

uppsättning pr från 2 till 32 fot i hästa schnitgerstil. Denna orgel hade sju pr men ingen vr (H, s. 132).

Orgelbyggaren H. H. Hess byggde en orgel i Dorddecht 1773 (H, s. 27) på 34 stämmor, två man. och ped. Huvudverket hade en pr, Trumpet 8, och en vr, Dulcian 8. Huvudverket kallades Groot Manuaal. Det mindre verket, Klein Manuaal, hade en vr, Vox humana 8. Pedalen hade Trumpet 8 och Basun 16.

En av de största orgelbyggarna under 1700-talet var Hildebrand i seklets mitt. Han var elev till Silbermann men verkade bl. a. i Nordtyskland; han byggde bl. a. ett stort verk i S:t Michael i Hamburg 1759 (H, s. 116) på 61 stämmor, tre man. och ped. Huvudverket hade där två rörstämmor, Trumpet 16 och 8. Öververket utrustades med Trumpet 8 och Vox humana 8. Bröstverket hade en Chalumeau 8. Pedalen hade en nordtysk uppsättning pr från 4 till 32 fot. Schnitger skulle dock ha låtit pr börja med 2-fot. Förhållandena är likartade i Hildebrands orgel i Naumburg.

En annan känd orgelbyggare var J. Wagner, liksom Hildebrand elev till Silbermann. Han byggde bl. a. en orgel på 51 stämmor, tre man. och ped. i Garnisonskyrkan i Berlin 1725 (H, s. 88) och en i Garnisonskyrkan i Potsdam 1732 på 42 stämmor. Rörverksdispositionerna är nästan exakt desamma som hos Hildebrand (H, s. 136).

Av det material som här frambragts framgår, att rörverken under den nordtyska senbarocken minskade i antal. Detta gäller framförallt vr. Vox humana 8, som förekom även hos högbarockens orgelbyggare, blir nu allt vanligare, mycket ofta den enda varianörörstämman i orglar under denna tid.

Någon större minskning av pr kan ej iakttagas. Märkligt nog minskar de ej i antal i pedalen. Där behåller man alltså högbarockens pedal-disposition, i stora orglar plenörörverk från 2 till 32 fot och i något mindre orgelverk 4—16 fot.

I den orgel H. H. Cahman byggde i Uppsala domkyrka 1692 på 51 stämmor, tre man. och ped. återfinns den rörverksdisposition som de nordtyska barockmästarna använde. Huvudverket hade Trumpet 16 och 8, bröstverket Dulcian 8 och Skalmaja 4, ryggpositivet Trumpet 8. Pedalen hade den vanliga nordtyska plenouppsättningen från 2 till 32 fot. Man kan möjligen säga, att man i Nordtyskland, d. v. s. hos Schnitger och Dropa, finner en något rikare uppsättning vr, ehuru dispositioner liknande H. H. Cahmans givetvis förekom. En trumpet 8 som enda rörstämman i ryggpositivet möter vi litet varstans, bl. a. i Eijsenmengers berömda orgel i Stockholms storkyrka 1632, vars ryggpositiv nu står i Bälinge kyrka i Uppland.

År 1725 byggde J. N. Cahman den berömda, alltså bevarade orgeln i Leufsta bruks kyrka. Den är på 27 stämmor, huvudverk, ryggpositiv

och pedalverk. I huvudverket har J. N. Cahman satt in Trumpet 8, i ryggpositivet Vox humana 8 och i pedalen Trumpet 8 och 4 samt Basun 16. Exakt samma rörverksdisposition möter vi i hans orglar i Åbo domkyrka 1727 på 32 stämmor och två man. (och ped.) men med öververk i stället för ryggpositiv, samt i Gustaf Adolfskyrkan i Borås 1736 på 28 stämmor, två man. och ped. I Härnösand byggde han en orgel i domkyrkan 1731 på 23 stämmor med ryggpositiv, dock utan rörstämman. Samma var förhållandet i Uddevalla 1721 och i Linköpings domkyrka 1733, där han hade öververk. I Jacobikyrkan i Hudiksvall byggde han 1714 en orgel av ungefär samma storlek som i Leufsta bruk. Varken huvudverket eller ryggpositivet hade här någon rörstämman. Pedalen hade Basun 16 och Trumpet 8.³⁶

Från Strähle-Hedlundtiden kan man studera dispositionen till orgeln i Jacobs kyrka i Stockholm 1746 (HO, s. 206). Den ägde 30 stämmor och hade öververk i stället för ryggpositiv, vilket var förhållandet efter J. N. Cahmans död. Huvudverket hade Trumpet 8 och 16, öververket Trumpet 8 och Vox humana, och pedalen en uppsättning pr från 4 till 16 fot.

I Karlstads domkyrka byggdes orgeln av Strähle & Hedlund 1747. Den var av samma storlek som jacobsorgeln i Stockholm. Pedalverket hade dock i Karlstad pr från 2 till 16 fot. Huvudverket hade endast Trumpet 8 och 16, öververket Trumpet 8 och 4 samt Vox virginea, som vi från och med denna tid möter i stället för Vox humana (HO, s. 233).

Från Green & Strähletiden finns en mängd dispositioner. Orgeln i Katarina kyrka i Stockholm byggdes 1751. Även denna orgel var på 30 stämmor. Någon tremanualig orgel möter vi tyvärr inte efter J. N. Cahman intill 1700-talets slut. Katarinaorgeln hade en uppsättning pr i pedalen från 2 till 32 fot. Huvudverket hade Trumpet 8 och 16, öververket Trumpet 8 och 4. Den sistnämnda stämman var delad i bas och diskant. Vidare fanns där en Vox virginea. Fottalet anges dock icke. Hülphers anger särskilt, att denna orgel var stämd i kammarton.

I Slottskyrkan i Stockholm byggde Green & Strähle en orgel på 17 stämmor, två man. och bihangspedal men inget självständigt pedalverk. Huvudverket hade Trumpet 16 disk., Cornet 2 bas, Trumpet 4, likaledes bas, Trumpet 8 och Basun 16. Trumpet 8 var delad på bas- och diskantregister. I öververket fanns Vox virginea i diskanten. Hülphers anger särskilt, att denna orgel ägde fristående spelbord, »Organisten sitter såsom vid ett bord och spelar» (HO, s. 204).

I Hedemora byggde de två mästarna en orgel på 22 stämmor 1757. Även denna orgel som hade två manualer saknade pedalverk och utrustades endast med bihangspedal. I huvudverket införde de Trumpet 16, 8 och 4 samt Cornet 2, i öververket Trumpet 8, Trumpet 4 bas och Vox virginea (HO, s. 240).

³⁶ HO, s. 217, 235, 242, 228, 232. Se även bil. 2.

I deras orgel i Kristine kyrka i Sala disponerades öververket som i Hedemora. Pedalen uppvisade de vanliga lingualerna från 2 till 16 fot (HO, s. 236).

Från Wählström-Svalbergtiden har vi disposition bevarad för bl. a. Fredrikskyrkan i Karlskrona 1764. Orgeln omfattade 32 stämmor. Huvudverket hade där Trumpet 8 och Vox virginea samt den halverade Trumpet 4, pedalen de vanliga lingualerna från 2 till 16 fot.

Vi vet, att även Schwan disponerade sina orglar på samma sätt som övriga orgelbyggare, tillhörande cahmanskolan.

Då det gäller pr framgår det, att cahmanskolans orgelbyggare disponerar sina orglar på samma sätt som orgelbyggarna i Nordtyskland under hög- och senbarocken. Man hade alltså pr i huvudverket och en uppsättning pr i pedalen från 2 till 32 fot. Ofta hade man även plenorörverk i något av de övriga verken. Då det gäller vr följer cahmanskolan samma utveckling som den nordtyska senbarocken. Man övergår från de under högbarocken vanliga Dulcian, Krummhorn m. m. till Vox humana, som ofta blir den enda vrstämman. I cahmanskolans senare skeden kan man skönja en mindre variant. Vox humana utbytes mot Vox virginea och kombineras ofta med en Trumpet 4, som delas i bas och diskant eller endast förekommer i diskanten. Det framgår klart, att cahmanskolan med avseende på rörverken helt går i den nordtyska senbarockens stil.

Mixturer

Cahmanskolans mixturer sammansattes från och med J. N. Cahman med oktav, kvint och ters. Man vet inte säkert, hur H. H. Cahman gjorde.³⁷ Man känner heller inte anledningen till att cahmanskolan använde sig av ters- i stället för kvintmixturer. Det är därför nödvändigt att i den mån det är möjligt även i detta hänseende jämföra cahmanskolans kontinentala motsvarigheter för att se, om någon förklaring finns.

Silbermannskolan, Casparini och bröderna Silbermann, använde både ters- och kvintmixturer, de förra kallade kornetter och de senare mixture och cymble. De båda sistnämnda hänföres till principalfamiljen, medan kornetten ingår bland gedackt- och flöjstämmor. Då man studerar Flades avhandling om Silbermann, får man det bestämda intrycket, att »Silbermännen» aldrig disponerade sina mixturer (mixture och cymble) med ters. Detta intryck befästes av de exempel på deras mixturer (mixture, fourniture, cymble) som ges i Rupps avhandling om orglar.³⁸

³⁷ En omfattande undersökning om Hans Heinrich Cahman och orgelbygget i Uppsala domkyrka 1692 har gjorts av fil. lic. B. Kyhlberg i hans avh. 1950. Trots det rika material som där genomgått har det inte gått att få några mensuruppgifter eller några uppgifter om mixturernas disposition.

³⁸ F, s. 42. RO, s. 49, 51, 62, 80, 81. K, s. 245 f.

Den sydtyska senbarocken använde tersmixturer dels i form av kornetter, dels i form av sesquialtera, som i Sydtyskland under 1700-talet är en mångchorig tersmixtur. Stämnamnet mixtur betyder under senbarocken i Sydtyskland oftast kvintmixtur. Undantag förekommer dock, t. ex. i den stora orgeln i Weingartens klosterkyrka, där en av mixturerna har ett terschor. Dispositionen av de sydtyska mixturerna grundades i allmänhet på 2 fot enligt franskt mönster, vilket bl. a. framgår av Suppers studier över den sydtyska senbarocken (SB, s. 52 ff.). Den ovan nämnda mixturen av Gabler i Weingarten grundades på 4 fot. I Gottfried Silbermanns orgel i Katolska hovkyrkan i Dresden grundades den ena mixturen på 2 fot och den andra på 1 1/3. De sydtyska mixturerna har i allmänhet en dragning åt högre fottal. Det förekommer ofta 4 och 8 fot i de högsta oktaverna men även i stora och lilla oktaverna. Exempel på detta kan bl. a. återfinnas i den berömda gablerorgeln i Weingarten.

Ett annat för sydtyskt orgelbyggeri utmärkande drag är det stora antalet chor i mixturerna. Weingartens 10-choriga mixtur i huvudverket och den stora mixturen i Oberwerk på 9—12 chor utgjorde inga undantag. I dessa stora mixturer ingick ofta dubbling av ett chor med avseende på tonhöjd (tangenton), fottal, genomskärning, godstjocklek, labiebredd och uppskärning. Detta är t. o. m. tämligen vanligt under den sydtyska senbarocken.

Den nordtyska högbarocken hade enligt Klotz och Mahrenholz mixturerna sammansatta av oktav och kvint. Det finns inte någon anledning att betvivla detta. Den enda stämma som man möjligen skulle kunna kalla tersmixtur var Tertian. Den sammansattes av kvint 1 1/3' och ters 1 3/5' och ev. oktav 1.³⁹ De nordtyska mixturerna grundades på 1 1/3' i huvudverk och ryggpositiv och på 1' i öververket och 2/3' i bröstverket. I Schnitgers orglar kallas ryggpositivets mixtur Scharf. Enligt gängse nordtysk terminologi skulle den dock lika väl kunna kallas Mixtur (K, s. 165, not 1). I Hess' dispositionssamling hade de orglar som byggts i Holland under 1700-talet mixtur i ryggpositivet i 12 fall och mixtur i 5 fall.

Nordtysk senbarock fortsatte i högbarockens fotspår. Likväl kan man konstatera, att tersmixturer infördes under den nordtyska senbarocken av bl. a. J. Wagner. Han är den förste förf. känner till som genomgående använder sig av sådana mixturer.⁴⁰ Wagner var starkt påverkad av silbermannstilen.

³⁹ Chr. Mahrenholz, Die Orgelregister, Ihre Geschichte und ihr Bau, Kassel 1930, s. 229, 216 f., 222 f. K, s. 166 f., 236, 237.

⁴⁰ Mahrenholz, a. a., s. 229. Det har förekommit tersmixturer, d. v. s. terschor i den mixtur som eljest vanligen sammansattes utav oktav- och kvintchor även hos Schnitger. K, s. 167 f., 236.

Medan Gottfried och Andreas Silbermann synes göra en klar uppsplättning mellan kvint- och tersmixturer, förefaller deras efterföljare såsom Wagner och Gabler alltmer att låta gränserna mellan dessa blandstämmor utsuddas, så att man disponerar de av gammalt utpräglade kvintmixturerna med ett terschor. Hur Zach. Hildebrand, som enligt Rupp var den främste av Gottfr. Silbermanns elever (RO, s. 77), har disponerat sina mixturer känner förf. inte till. Både Hildebrand och Wagner var åtminstone tidvis verksamma i Nordtyskland. Wagners mest berömda arbeten är de stora orgelverken i Berlins garnisonskyrka 1725 och Potsdams 1732. Hildebrand byggde en förnämlig orgel i S:t Wenzel i Naumburg i Sydtyskland, förut omnämnd, och ett större orgelverk i S:t Michael i Hamburg.

Tyvärr vet vi inte heller mycket om, hur andra orgelbyggare disponerat sina mixturer under nordtysk senbarock. Klotz' undersökning slutar med Arp Schnitger. Hess' dispositionssamling, som sträcker sig till 1770, har ingen uppgift om mixturerna. Vi vet ej heller, hur de holländska orgelbyggarna gjorde under denna epok. Rupp säger i sitt verk om orgelns byggnadshistoria, s. 89, att det var karaktäristiskt för det holländska orgelbyggeriet både under äldre och nyare tid med en rik användning av tersregister, t. ex. Ters 6 2/5 i pedalen, 3 1/5 och 1 3/5 i man., Sesquialtera, Ters, Tertian, Scharf, Scharp, Scherp m. fl. Tyvärr anger inte Rupp någon källa till dessa uppgifter. Inte heller klagör han, om han menar barocken och romantiken eller äldre tidsskeden.

Enligt Rupp skulle blandstämman Scharf innehålla ett terschor i Holland. Det vore ytterst värdefullt, om detta kunde beläggas på andra sätt. M. A. Vente har i sin doktorsavhandling⁴¹ behandlat de holländska orglarna under 1500-talet och första hälften av 1600-talet. Han påvisar en rik förekomst av Tertzimbel i holländska orglar under den tid undersökningen omfattar. Stämnamnet Sext var ganska vanligt. Hess säger, att detta är en omvänd ters. Stämnamnet Sext kunde därför, anser han, utbytas mot Ters eller Tertian (H, s. 158). Det är inte uteslutet, att det holländska orgelbyggeriet vandrade en annan väg än det nordtyska och använde sig av tersmixturer även under barocken, tidig barock och högbarock.

Under 1700-talet började tersmixturer uppträda mer och mer för att till sist slå ut kvintmixturerna. Detta skedde troligen genom silbermannskolans ökade inflytande. Det kan även ha skett via nyssnämnda holländska tradition, som nu fick ökad anledning att sprida sig. Skillnaderna mellan den nordtyska stilen och den fransk-sydtyska silbermannstilen började så småningom att utplånas. Ett belägg härför

utgör bl. a. det påtalade faktum, att flera av Silbermanns elever arbetade i både Nord- och Sydtyskland.

Självfallet var kornetten inte i stånd att med en gång slå ut den nordtyska kvintmixturen, men det är ett faktum, att ett terschor under senbarocken började insmyga sig i mixturerna. Det bör likväl än en gång betonas, att vi vet för litet om den nordtyska senbarocken liksom om de mästare under den nordtyska högbarocken som verkade i skuggan av den store mästaren, Arp Schnitger. Av vissa uttalanden att döma, som tidigare behandlats, då det gällde ryggpositivet, synes Schnitger av sin samtid ha ansetts vara tämligen konservativ. Det är kanske inte helt och hållet uteslutet, att något liknande gällt dispositionen även av mixturerna.

Alla undersökningar slutar med årtalet 1750. Därefter börjar »förfallet» och av denna anledning saknar orglar, byggda en eller flera generationer efter de stora mästarerna under högbarocken, egentligt intresse. Men varför skulle man inte kunna framhålla det intressanta i orgelbyggeriet efter högbarocken? Kanske är det inte alldeles korrekt att tala om ett fortgående förfall. En bättre term vore stilförändring. Vi har redan sett exempel på stilförändringar från praetoriustiden till högbarocken och från högbarocken till senbarocken. Det är naturligt, att det sker en sådan ständigt fortgående förändring av stilen. Denna förändring är ej mindre viktig att studera än den före 1750, ty det är kring denna tidpunkt man börjar orientera sig mot den stil som sedermera leder fram till romantiken. Den sydtyska stilen, d. v. s. den franskpåverkade silbermannstilen, går segrande ur striden. Detta innebär likväl icke, att den nordtyska skolan med ens skulle upphöra. Man börjar taga intryck av den sydtyska stilen, varpå tersmixturerna är ett exempel.

J. N. Cahman och hans efterföljare i Sverige kan ha hämtat impulserna till tersmixturer från tre håll, Sydtyskland, Holland och Nordtyskland. Då J. N. Cahman grundat sina mixturer på nordtyskt sätt med 1 1/3 och i övrigt disponerat dem på nordtyskt sätt,⁴² förefaller det troligt, att han studerat i Nordtyskland och funnit, att det sätt att disponera mixturer man där använde, d. v. s. med ett terschor, nu började komma på modet, liksom Vox humana och övrig rörverksdisposition. En jämförelse mellan J. N. Cahmans och Silbermanns dispositioner av mixturer visar en del olikheter, då Silbermann ofta disponerar sina mixturer på franskt sätt och grundar dem på 2 fot. Om J. N. Cahman varit direkt påverkad av »Silbermännen», bör han ha haft kornetter i

⁴² J. N. Cahmans uppbyggnad av mixturer kan studeras i bl. a. leufstabruksorgeln, där han har huvudverk, ryggpositiv och pedalmixtur, samtliga tersmixturer. Mensurerna kan studeras i Arkivet Kyrkorglar i Sverige, Statens historiska museum. Diagrammen kan studeras i mitt tidigare arbete, C, samt dispositionen av mixturerna i Westers beskrivning över leufstabruksorgeln, Fornvännen 1933, s. 244.

⁴¹ M. A. Vente, *Bouwstoffen tot de geschiedenis van het nederlandse orgel in de 16de eeuw*, Amsterdam 1942.

sina orglar och disponerat även mixturerna på franskt sätt med bl. a. högre fottal, 2 eller 4 fot, något som man aldrig finner hos Cahman.

Det är oss obekant om J. N. Cahman studerat det nordtyska orgelbyggeriet på platsen efter faderns död eller endast stått i skriftlig förbindelse med Nordtyskland eller genom samtal med svenska organister, som studerat där, eller tyska organister, som fått anställning i Sverige. Jämförelsen mellan de olika skolorna, då det gäller ryggpositiv, disposition av rörverk och mixturer visar, att J. N. Cahman under alla förhållanden avvikit från faderns, Hans Heinrich Cahman, stil och väl följt den nordtyska utvecklingen från högbarock till senbarock.

J. N. Cahmans efterföljare i Sverige, de olika mästarna inom cahmanskolan, till Schwan, har sedan i sin tur följt J. N. Cahman med några smärre avvikelser. Av det ovan sagda framgår, att cahmanskolan är en nordlig utpost till den nordtyska senbarocken.

Sidhänvisningar i denna bilaga göres till J. Hess, Dispositionen der merkwaardigste Kerk-Orgelen, 1774.

Ex. på orglar med ryggpositiv:

- s. 35. Gravenhage, Fransche Kerk, 1641, ryggpositiv 1711 av J. Duyschot.
- s. 34. Gravenhage, Nieuwe Kerk, 1702, J. Duyschot.
- s. 74. Verwert, Arp Schnitger.
- s. 33. Goes, 1710, J. Cool.
- s. 11. Amsterdam, Lutersche Kerk, Chr. Müller 1720.
- s. 84. Zwol, Michaelis Kerk, Joh. Georg och F. C. Schnitger.
- s. 16. Bommel, Groote Kerk, P. Verhofstad, 1723.
- s. 72. Utrecht, S:t Peter, 1729, Wichleben.
- s. 54. Maassluys, Groote Kerk, R. Garels, 1732.
- s. 41. Haarlem, S:t Bavo, 1738, Chr. Müller.
- s. 47. Leeuwaarden, Jacobyner Kerk, Chr. Müller.
- s. 31. Gouda, Lutersche Kerk, Wichleb, 1749.
- s. 30. Gorinchem, Groote Kerk, J. H. H. Baitz, 1755.
- s. 33. Gravenhagen, G. Stevens, 1769.
- s. 13. Arnhem, Groote Kerk, J. M. och J. Wagner, 1770.
- s. 59. Nymegen, S:t Stevenskerk, Cleefslan, 1770.
- s. 77. Woerden, Gereformeerde Kerk, J. H. H. Baitz, 1768.
- s. 81. Zierikzee, S:t Lievens Monster-Kerk, J. H. H. Baitz, 1768.
- s. 64. Rotterdam, Groote Kerk.
- s. 117. Hamburg, S:t Jacobi, Arp Schnitger.
- s. 115. Hamburg, S:t Nicolai, Arp Schnitger.
- s. 104. Frankfurt an der Oder, S:t Maria, Arp Schnitger, 1720.
- s. 95. Brieg, S:t Nic., M. Engler, 1730.
- s. 93. Breslau, Hoofd Kerk, M. Engler, 1751.
- s. 110. Grussau, Cistercienser-klostret, M. Engler, 1739.
- s. 132. Mühlhausen, Thüringen, Boven Stadse Hoofd Kerk, J. F. Wender & Son, 1738.
- s. 133. Naumburg, S:t Wenzel, Z. Hildebrand, 1746.

Ex. på orglar utan ryggpositiv:

- s. 21. Delft, Fransche Kerk, J. Duyschot, 1696.
- s. 79. Zaandam, Gereformeerde Kerk, J. Duyschot, 1712.
- s. 46. Kuylenburg, Gereformeerde Kerk, M. Verhofstad, 1719.
- s. 42. Harderwyck, Groote Kerk, Arp Schnitger, 1723.
- s. 66. Rotterdam, Lutersche Kerk, Chr. Mulder, 1749.
- s. 78. Wyk of Beverwyk, Gereformeerde Kerk, Chr. Müller, 1757.
- s. 3. Alkmaar, Kleine Kerk, Chr. Müller, 1762.

- s. 69. Schoonhoven, Gereformeerde Kerk, H. H. Hess (ombyggnad), 1763.
- s. 22. Delft, Lutersche Kerk, J. Mittenreyter, 1765.
- s. 82. Zoelen, M. de Craane, 1768.
- s. 80. Zeyst, C. E. Friederici, elev till Silbermann.
- s. 27. Dordrecht, Augustyne Kerk, H. H. Hess, 1773.
- s. 30. Gouda, Gasthuis, L. l'Hey, Antwerpen, 1773.
- s. 107. Görlitz, Casparini, 1703.
- s. 90. Bremens domkyrka, Arp Schnitger, 1698.
- s. 123. Jena, stadskyrkan, Sterzing, 1706.
- s. 101. Eisenach, Sterzing, 1707.
- s. 114. Magdeburg, Vårfrukyrkan, Chr. Contius, 1713.
- s. 126. Leipzig, Academi kyrkan, J. Schiebe, 1715.
- s. 112. Halberstad, Stiftskyrkan, Herbst, 1718.
- s. 120. Hamburg, Huvudkyrkan, Schnitger-Castens, 1720.
- s. 122. Hirschberg, Lutersche Kerk, J. M. Rödern, 1727.
- s. 88. Berlins garnisonskyrka, J. Wagner, 1725.
- s. 144. Waltershausen, Markt Kerk, G. H. Trost, 1726.
- s. 136. Potsdams garnisonskyrka, J. Wagner, 1732.
- s. 102. Erfurt, S:t Mich., Bröd. Wagner, 1753.
- s. 103. Erfurts nunnekloster, Volkland, 1737.
- s. 87. Altenburg, G. H. Trost, 1739.
- s. 105. Freibergs domkyrka, Silbermann, 1740. F, s. 50, pl.
- s. 146. Wenen, S:t Michael.
- s. 127. Leipzig, S:t Joh., J. Schiebe, 1744.
- s. 135. Olmütz, S:t Mauritie, M. Engler, 1745.
- s. 100. Dresden, Mariakyrkan, G. Silbermann.
- s. 129. Meerane, C. E. Frederici, 1753.
- s. 116. Hamburg, S:t Michael, Hildebrand, 1759.
- s. 96. Curaçao i Västindien, engelsk orgelbyggare, 1770. Svällarskåp.

RÖRVERK

Gottfried Silbermann

Dresden, Sofiakyrkan 1721. F, s. 64. ¹			S:t Georgenkirche, Rötha, nära Leipzig, 1718, under medverkan av eleven Z. Hildebrand, F, s. 66.		
Hw	14 st.	2 t.: T8, C4	Hw	10 st.	0 t.
Ow	13 st.	1 t.: V. h.8	Ow	10 st.	0 t.
P	4 st.	2 t.: B16, T8	P	3 st.	2 t.: B16, T8
	31 st.	5 t.			
Silbermanns disposition till ny orgel i S:t Paul i Lepzig, 1710. F, s. 50.			/ 23 st. 2 t.		
Hw	15 st.	2 t.: T8, C4	Silbermanns disposition till ny orgel i Freibergs domkyrka, F, s. 52.		
Ow	13 st.	2 t.: K8, V. h.8	Hw	13 st.	2 t.: T8, C4
Bw	8 st.	0 t.	Ow	12 st.	2 t.: K8, V.h.8
P	8 st.	3 t.: B16, T8, C4	P	10 st.	3 t.: B16, T8, C4
	44 st.	7 t.	Bw	9 st.	0 t.
Vårfrukyrkan i Dresden, H, s. 100.				44 st.	7 t.
Hw	14 st.	2 t.: F16, T8			
Ow	11 st.	1 t.: V. h.8			
Bw	10 st.	1 t.: K8			
P	8 st.	3 t.: B16, T8, C4			
	43 st.	7 t.			

Sydtyska senbarocken

Kirchheimbolanden, Stumm 1746. K, s. 179.			J. Gabler, Weingarten 1736—1750, SB, s. 28.		
Hw	13 st.	1 t.: T8	Hw	11 st.	1 t.: T8
Uw	10 st.	2 t.: K8, V.h.8	Ow	8 st.	0 t.
Bw	7 st.	1 t.: R8	Kw	4 st.	0 t.
P	4 st.	1 t.: B16	Uw	12 st.	1 t.: H8
	34 st.	5 t.	Rp I	12 st.	2 t.: V.h.8, H4
			Rp II	9 st.	2 t.: T8, F8
			P	7 st.	2 t.: B32, B16
				63 st.	8 t.

¹ Exempel på upplösning av förkortningar:

Hw = huvudverk, st. = stämmor, t. = tungstämmor, T = trumpet, o. s. v. Siffran efter ett stämnamn anger fottalet. I Sofiakyrkan i Dresden hade således huvudverket 14 stämmor, varav 2 tungstämmor, nämligen Trumpet 8 fot och Clairon 4 fot. Öververket hade 13 stämmor, varav 1 tungstämma, nämligen Vox humana 8 fot. Pedalen hade 4 stämmor, varav två tungstämmor, nämligen Basun 16 och Trumpet 8 fot. Sammanlagt hade orgeln 31 stämmor, varav 5 tungstämmor. Övriga förkortningar, se särskild lista i uppsatsens slut.

J. Gabler. Disposition till ny kororgel i Ochsenhausen. SB, s. 26.

Hw 10 st. 1 t.: H8
Pw² 7 st. 0 t.
P 4 st. 1 t.: B16
21 st. 2 t.

Dischingen av Höss 1780, elev till Gabler, SB, s. 33.

Hw 9 st. 0 t.
Pos. 7 st. 0 t.
P 5 st. 1 t.: B16
21 st. 1 t.

Holzhay, Ursberg 1775, SB, s. 35.

Hw 13 st. 1 t.: F8
Rp 6 st. 0 t.
P 7 st. 1 t.: T8
26 st. 2 t.

Holzhay, Weissenau, SB, s. 41.

Hw 15 st. 1 t.: T8
Ow 11 st. 1 t.: Klo8 (ej org.)
Kw 7 st. 2 t.: D8, V.h.8
P 7 st. 2 t.: B16, T8
40 st. 6 t.

J. Gabler, Ochsenhausen 1727, SB, s. 10.

Hw 9 st. 0 t.
Fw 11 st. 1 t.: T8
Rp 10 st. 2 t.: V.h.8, H4
Kp 9 st. 1 t.: H8
P 7 st. 2 t.: B16, T8
47 st. 6 t.

J. N. Holzhay, Obermarchtal 1784, SB, s. 37.

Hw 15 st. 2 t.: T8, T4
Uw 12 st. 1 t.: H8
Kw 7 st. 2 t.: V.h.8, D8
P 7 st. 4 t.: B16, T8, T4
41 st. 9 t.

J. Gabler och hans elever. Maria Steinbarch, 1755—59, SB, s. 31.

Hw 13 st. 0 t.
Pos. 6 st. 1 t.: V.h.8
P 6 st. 1 t.: B16
25 st. 2 t.

Riepp, Ottobeuren 1766, SB, s. 16.

Hw 17 st. 2 t.: T8, C4
Rp 15 st. 4 t.: T8, K8, V.h.8, C4
Kw 6 st. 1 t.: H8
P 10 st. 3 t.: B32, T8, T4
48 st. 10 t.

Holzhay, Rot and der Rot 1792, SB, s. 39.

Hw 14 st. 3 t.: T8, Kl 8, C4
Ow 9 st. 0 t.
Kw 7 st. 2 t.: V.h.8, D4
P 6 st. 3 t.: B16, T8, C4
36 st. 8 t.

Holzhay, Neresheim 1797, SB, s. 43.

Hw 17 st. 3 t.: T8, K8, C4
Ow 15 st. 2 t.: Kl 8, H8
Kw 7 st. 2 t.: D8, V.h.8
P 8 st. 3 t.: B16, T8, C4
47 st. 10 t.

Nordtyska, tidiga barocken

Olm, 1589, renov. 1603, P, s. 162.

Bp 8 st. 2 t.: R8, Z4
Rp 18 st. 4 t.: T8, K8, Z4, Sch4
P 16 st. 5 t.: B 16, T8, T, K
42 st. 11 t.

Rostock, H. C. Bürger 1593, P, s. 163.

Ow 6 st. 0 t.
Bw 12 st. 3 t.: R, Geig R, K
Rp 12 st. 2 t.: T, Pomm
P 9 st. 4 t.: B, Sch, C, R
39 st. 9 t.

Lübeck, S:t Peter, G. Burchardt, P, s. 164.

Ow 13 st. 2 t.: T, D
Bw 8 st. 3 t.: R, R, R,
P 10 st. 4 t.: Dusan 16, P16, C8, Sch
Rp 14 st. 2 t.: K, T
45 st. 11 t.

Lübeck, S:ta Maria, Bartold, P, s. 165.

Ow 7 st. 0 t.
Rp 20 st. 3 t.: F, F, T
Bw 5 st. 4 t.: R, Z, K, Bpf
P 14 st. 5 t.: B, T, C, D, Sch
46 st. 12 t.

Lübeck, Thumkirchen, M. Jacob, 1606, P, s. 166.

Ow 7 st. 0 t.
Rp 14 st. 2 t.: T, R
P 9 st. 3 t.: D, C, T
30 st. 5 t.

Stralsund, Maas, P, s. 167.

Ow 10 st. 1 t.: D8
Rp 11 st. 3 t.: T, F, Schnarrwerk
Bw 11 st. 3 t.: R8, R4, K8
P 11 st. 3 t.: B16, T8, C4
43 st. 10 t.

Magdeburg, S:ta Catharina, P, s. 175.

Ow 10 st. 0 t.
Bp 6 st. 2 t.: K, Z
Rp 10 st. 2 t.: T8, R4
P 10 st. 4 t.: B16, S16, D8, C1
36 st. 8 t.

Hamburg, S:t Jacobi, P, s. 168.

Ow 9 st. 0 t.
Ob 11 st. 3 t.: T8, R8, Z8
UB 4 st. 1 t.: K8
Rp 15 st. 4 t.: Bpf8, R8, K8, Sch4
P 14 st. 4 t.: K16, B16, T8, C2
53 st. 12 t.

Hamburg, S:t Peter, P, s. 169.

Ow 9 st. 0 t.
Bp 10 st. 3 t.: T8, R8, Z8
Bp 1 st. 1 t.: K8
Rp 11 st. 3 t.: Bpf8, R8, K8
P 11 st. 4 t.: B16, K16, T8, C2
42 st. 11 t.

Lüneburg, S:t Joh., 1559, P, s. 170.³

Hw 8 st. 1 t.: T8
Op 8 st. 1 t.: T
Rp 11 st. 3 t.: Bpf, R, Sch, Russpipe
27 st. 5 t.

Magdeburg, Thumb, H. Compenius, P, s. 172.

Ow 16 st. 0 t.
B 6 st. 2 t.: R8, R4
Rp 14 st. 2 t.: D16, T8
P 9 st. 4 t.: B16, B8, C4, C2
45 st. 8 t.

Magdeburg, S:t Joh., P, s. 173.⁴

Ow 14 st. 0 t.
B 6 st. 2 t.: B, C
Rp 12 st. 2 t.: T, S
32 st. 4 t.

Magdeburg, S:t Ulrich, P, s. 174.

Ow 12 st. 0 t.
Bp 11 st. 4 t.: B, R, R-bas, Schreyer 2 st.
Rp 17 st. 3 t.: R, Z, K
40 st. 7 t.

Magdeburg, S:t Peter, P, s. 175.

Hw 9 st. 0 t.
Bw 4 st. 1 t.: R
Rp 12 st. 2 t.: R, T8
P 9 st. 3 t.: P, T, Sch
34 st. 6 t.

³ Pedalverk saknas. I huvudverket finns dock sådana stämmor som Untersatz (Subbas), Trumpetbas, Bauerflöjtbas (BauerflötenBass), Nachthornbas.

⁴ Pedalverk saknas. Stämmor motsvarande Lüneburg, i not 3, finns här i bröstverket.

² Pw i detta fall = Positivwerk.

Braunschweig, M. Henning, P, s. 178.			Kassel, Freyheiter Kirchen, P, s. 183.		
Ow	13 st.	2 t.: T8, D8	Ow	8 st.	0 t.
Rp	11 st.	3 t.: K8, Sch4, Z	OP	8 st.	2 t.: T, Z
P	14 st.	4 t.: B16, K16, T8, Trummel	Rp	9 st.	2 t.: K, R
			P	8 st.	3 t.: P, T, C
	38 st.	9 t.		33 st.	7 t.

Leipzig, S:t Niclas, P, s. 179.		
Ow	11 st.	0 t.
B	3 st.	3 t.: R16, R8, R4
Rp	10 st.	2 t.: T8, K8
P	3 st.	2 t.: B16, Sch4
	27 st.	7 t.

Leipzig, S:t Thomas, P, s. 180.		
Ow	9 st.	0 t.
B	2 st.	2 t.: R8, R4
Rp	12 st.	2 t.: T8, K8
P	2 st.	2 t.: B16, Sch4
	25 st.	6 t.

Torgaw, P, s. 180.		
Ow	11 st.	0 t.
B	2 st.	2 t.: R8, R4
Rp	10 st.	2 t.: R16, T8
P	3 st.	2 t.: B16, Sch4
	26 st.	6 t.

Halberstadt, S:t Martini, D. Becker, P, s. 181.		
Ow	8 st.	0 t.
B	6 st.	1 t.: R
Rp	12 st.	2 t.: K, R
P	12 st.	4 t.: B, T, Sch, C
	38 st.	7 t.

Halberstadt, Baarfüssen, P, s. 182. ⁵		
W	9 st.	0 t.
Po	8 st.	0 t.
B	5 st.	0 t.
Bp	3 st.	3 t.: B, T, C
Rp	13 st.	3 t.: T8, R8, R4
	38 st.	6 t.

Bückeburg, E. Compenius, P, s. 185. ⁶		
Ow	12 st.	0 t.
B	8 st.	2 t.: R8, R4
Rp	12 st.	2 t.: K8, R16
Bp	6 st.	5 t.: S16, D8, C2, Bpf1, Horn2
P	13 st.	2 t.: B16, T8
	51 st.	11 t.

Dresden, Slottskyrkan, G. Fritsche, 1614, P, s. 187.		
Ow	13 st.	1 t.: T8
Bp	5 st.	1 t.: R4
Pos	7 st.	1 t.: K8
P	8 st.	2 t.: B16, C2
	33 st.	5 t.

Grüningen, Halberstadt, D. Becker, 1596, P, s. 188.		
Ow	12 st.	0 t.
Rp	14 st.	4 t.: S16, T8, K8, R4
B	7 st.	3 t.: R8, R8, R2
B	6 st.	3 t.: R8, K8, R4
P	10 st.	0 t.
P	10 st.	4 t.: B16, S16, T8, Sch4
	59 st.	14 t.

Hessens slott, E. Compenius, 1612, P, s. 189.		
OM	9 st.	1 t.: R16
UM	9 st.	2 t.: K8, R4
P	9 st.	3 t.: S16, D8, R4
	27 st.	6 t.

⁵ Po = Pedal oben. Innehåller pedalverkets labialstämmor. Bp i denna orgel = In der Brust zum Pedal. Innehåller pedalverkets lingualstämmor, pedalbröstverk. B = Manualbröstverk, In der Brust zum Manual.

⁶ Bp i denna orgel = Pedalbröst, Brust Pedalia.

Sachs. kurfurstens slottskapell, ⁷ G. Fritsche, P, s. 189.			Kloster Riddageshausen, H. Compenius, P, s. 199.		
Ow	10 st.	2 t.: B16, D16	Ow	10 st.	0 t.
B	5 st.	1 t.: R4	B	4 st.	2 t.: K8, R4
Rp	5 st.	1 t.: T8	Rp	10 st.	2 t.: T8, S16
	20 st.	4 t.	P	6 st.	3 t.: B16, T8, C2
				30 st.	7 t.

Sondershausen, Fritsche, 1616, P, s. 197.

Ow	11 st.	1 t.: D16
Bp	6 st.	1 t.: R4
Rp	7 st.	1 t.: Bpf8
P	8 st.	3 t.: B16, T8, C
	32 st.	6 t.

Nordtyska högbarocken

A. Schnitger, Flensburg, S:t Nic., 1707—09. K, s. 171.			A. Schnitger, Mittelnkirchen, 1688. K, s. 177.		
Hw	12 st.	3 t.: T16, T8, V.h.8	Hw	13 st.	3 t.: T16, T8, V.h.8
Bw	10 st.	2 t.: D8, K8	Bw	9 st.	1 t.: R8
Rp	10 st.	2 t.: D16, Bpf8	P	10 st.	3 t.: B16, T8, C2
P	10 st.	4 t.: B16, T8, Sch4, C2		32 st.	7 t.
	42 st.	11 t.			

A. Schnitger, Bremens domkyrka, 1698, H, s. 90.		
Hw	12 st.	2 t.: T16, D8
Ow	12 st.	2 t.: R8, V.h.8
Bw	12 st.	2 t.: D16, T8
P	14 st.	6 t.: B32, B16, T8, T4, C2, D16
	50 st.	12 t.

A. Schnitger, Frankfurt a. d. Oder, 1720, H, s. 104.		
Hw	12 st.	1 t.: C4
Ow	11 st.	2 t.: O8, V.h.8
Rp	11 st.	2 t.: T8, R4
P	11 st.	4 t.: T16, T8, Sch4, C2
	45 st.	9 t.

A. Schnitger, Harderwyck, H, s. 42.		
OM	6 st.	1 t.: B16
BM	10 st.	2 t.: T8, V.h.8
P	10 st.	3 t.: B16, T8, C2
	26 st.	6 t.

A. Schnitger, Hamburg, S:t Nic. H, s. 115.		
Hw	14 st.	1 t.: T16
Rp	13 st.	3 t.: D16, R8, Sch4
Bw	10 st.	2 t.: D8, Bpf8
Ow	14 st.	4 t.: K8, V.h.8, T8, T4
P	16 st.	7 t.: B32, B16, T8, T4, C2, K8, D8
	67 st.	17 t.

A. Schnitger, Hamburg, S:t Jacobi, H, s. 117 f.		
Hw	12 st.	1 t.: T16
Ow	12 st.	3 t.: T8, T4, V.h.8
Bw	8 st.	2 t.: D8, R8
Rp	12 st.	2 t.: D16, Sch4
P	13 st.	6 t.: B32, B16, T8, T4, C2, D16
	57 st.	14 t.

A. Schnitger, Verwert, H, s. 74 (En by i Holl.)		
M	11 st.	2 t.: T8, V.h.8
Rp	7 st.	1 t.: D8
P	8 st.	3 t.: B16, T8, C2
	26 st.	6 t.

⁷ Pedal saknas. I öververket Basun 16, samt ytterligare en Basun av dulciankaraktär. Orgeln hade pedalklavatur.

Nordtyska senbarocken

J. Wagner, Berlins garnisonskyrka, 1725, H, s. 88.	J. Wagner, Potsdams garnisonskyrka, 1732, H, s. 136.
Hw 13 st. 1 t.: F8	Hw 12 st. 2 t.: F16, T8
Ow 11 st. 1 t.: V.h.8	Ow 9 st. 1 t.: V.h.8
OC 14 st. 2 t.: T8, T8 (disc.)	Ow 12 st. 1 t.: O8
P 13 st. 4 t.: B32, B16, T8, T4	P 9 st. 3 t.: B16, T8, C4
51 st. 8 t.	42 st. 7 t.
Bröd. Wagner, Erfurt, S:t Michael, 1753, H, s. 102.	Bröd. Wagner, Arnheim, Joh. Mich., 1770, H, s. 13.
Hw 10 st. 1 t.: T8	Hw 13 st. 2 t.: F16, T8
Pos. 8 st. 0 t.	Ow 11 st. 2 t.: O8, V.h.8
P 4 st. 1 t.: B16	Rp 12 st. 2 t.: D16, K8
22 st. 2 t.	P 11 st. 3 t.: B16, T8, C4
M. Engler, Olmütz in Moravien, 1745, H, s. 135.	47 st. 9 t.
Hw 13 st. 1 t.: T8	M. Engler, S:t Nic., 1724, Brieg, H, s. 95.
OC 9 st. 0 t.	Hw 16 st. 1 t.: T8
Bw 9 st. 1 t.: V.h.8	Ow 12 st. 1 t.: V.h.8
P 13 st. 2 t.: B16, T8	Rp 10 st. 1 t.: O8
44 st. 4 t.	P 18 st. 3 t.: B32, B16, T8
M. Engler, Breslau, 1751, H, s. 93.	56 st. 6 t.
Hw 16 st. 3 t.: T16, T8, W4	M. Engler, Grussau cistercienserkloster, 1732, H, s. 110.
Ow 14 st. 2 t.: O8, V.h.8,	Hw 14 st. 0 t.
Rp 11 st. 1 t.: Chalmeau 8	Ow 12 st. 2 t.: T8, V.h.8
P 15 st. 6 t.: B32, B16, D16, T8, Sch4, C2	Rp 10 st. 1 t.: O8
56 st. 12 t.	P 18 st. 3 t.: B32, T16, T8
G. H. Trost, Altenburg in Meissen, 1739, H, s. 87.	54 st. 6 t.
Hw 15 st. 1 t.: T8	Meerane av Frederici, 1753, H, s. 129.
Ow 14 st. 1 t.: V.h.8	Hw 12 st. 0 t.
P 11 st. 3 t.: B32, B16, T8	Ow 13 st. 1 t.: V.h.8
40 st. 5 t.	P 5 st. 2 t.: B16, T8
J. G. Hildebrand (Z. Hildebrand), Hamburg, S:t Mich., 1759, H, s. 116.	30 st. 3 t.
Hw 17 st. 2 t.: T16, T8	Z. Hildebrand, Naumburg, S:t Wenzel, 1746, H, s. 133.
Ow 14 st. 2 t.: T8, V.h.8	Hw 15 st. 2 t.: B16, T8
Bw 15 st. 1 t.: Chalumeau 8	Ow 14 st. 1 t.: V.h.8
P 15 st. 5 t.: B32, B16, F16, T8, C4	Rp 11 st. 1 t.: F16
61 st. 10 t.	P 12 st. 4 t.: B32, B16, T8, C4
Chr. Müller, Rotterdam, Lutersche Kerk, 1749, H, s. 66.	52 st. 8 t.
OC 10 st. 2 t.: T16, T8	
BC 8 st. 1 t.: V.h.8	
P 3 st. 1 t.: F16	
21st. 4 t.	

Chr. Müller, Wyk of Bewerwyk, 1757, H, s. 78.	J. Cool, Goes., Groote Kerk, 1710, H., s. 33.
BC 8 st. 1 t.: V.h.8, Sch8	M 13 st. 2 t.: T8, V.h.8
OC 8 st. 1 t.: T8	Rp 9 st. 1 t.: K8
P 6 st. 2 t.: F16, T8	P 6 st. 2 t.: T8, T4
22 st. 4 t.	28 st. 5 t.
Chr. Müller, Amsterdam, Lutersche Kerk, 1719, H, s. 11.	Gravenhage, Groote Kerk of S:t Jacob, G. Stevens, 1769, H, s. 33.
M 11 st. 2 t.: T16, T8	M 13 st. 2 t.: B16, T8
Bw 8 st. 2 t.: D8, V.h.8	BM 8 st. 1 t.: V.h.8
Rp 11 st. 1 t.: T8	Rp 10 st. 1 t.: D8
P 7 st. 3 t.: B16, T8, T4	P 6 st. 1 t.: T8
37 st. 8 t.	37 st. 5 t.
Chr. Müller, Leuwarden, Groote Kerk, H, s. 47.	Chr. Müller, Haarlem, S:t Bavo of Groote Kerk, 1738, H, s. 41.
M 10 st. 2 t.: T16, T8	Hw 16 st. 4 t.: T16, T8, T4, O8
BM 11 st. 2 t.: D8, V.h.8	BM 14 st. 3 t.: V.h.8, D8, Sch8
Rp 8 st. 1 t.: T8	Rp 14 st. 3 t.: R8, T8, F16
P 9 st. 3 t.: B16, T8, T4	P 15 st. 5 t.: B32, B16, T8, T4, C2
38 st. 8 t.	59 st. 15 t.
J. Duyschot, Gravenhage, Nieuwe Kerk, 1702, H, s. 34.	Dordrecht, Augustyne-Kerk, H. H. Hess, 1773, H, s. 27.
M 12 st. 2 t.: B16, T8	GM 16 st. 2 t.: T8, D8
BM 11 st. 1 t.: V.h.8	KM 12 st. 1 t.: V.h.8
Rp 12 st. 1 t.: V.h.8	P 6 st. 2 t.: B16, T8
35 st. 4 t.	34 st. 5 t.
J. H. H. Baitz, Gorinchen, 1755, H, s. 30.	P. Verhofstad, Kuylenberg, 1719, H, s. 46.
M 12 st. 2 t.: T8, D16	Ow 13 st. 1 t.: T8
Ow 9 st. 2 t.: V.h.8, Sch8	Bw 8 st. 1 t.: V.h.8
Rp 10 st. 1 t.: T8	21 st. 2 t.
31 st. 5 t.	P. Verhofstad, Bommel, Groote Kerk, 1723, H, s. 16.
J. H. H. Baitz, Zierikzee, 1768, H, s. 81.	M 11 st. 1 t.: T8
GM 13 st. 2 t.: T16, T8	Rp 7 st. 0 t.
BM 10 st. 2 t.: V.h.8, Sch8	18 st. 1 t.
Rp 12 st. 2 t.: T8, O8	Delft, Lutersche Kerk, J. Mittenreyter, 1765, H, s. 22.
P 11 st. 4 t.: B16, T8, T4, C2	OM 10 st. 1 t.: T8
46 st. 10 t.	BM 9 st. 2 t.: V.h.8, O8
	P 4 st. 1 t.: B16
	23 st. 4 t.

Maassluys, Groote Kerk, R. Garels 1732, H, s. 54.	Nymegen, S:t Stevens Kerk, Cleefsl- land, 1770, H, s. 59.
M 12 st. 2 t.: T8, D16	Hw 15 st. 2 t.: T16, T8
Bw 10 st. 2 t.: T8, V.h.8	BM 13 st. 1 t.: V.h.8
Rp 12 st. 1 t.: T8	Rp 15 st. 3 t.: T8, K8, D16
P 8 st. 3 t.: B16, T8, T4	P 14 st. 4 t.: B16, T8, C4, C2
42 st. 8 t.	57 st. 10 t.

Svenska dispositioner före J. N. Cahman

S:t Nicolai, Stockholm, Eijssenmen- ger, 1630, HO, s. 200.	Mariestad, Maria, Cahman 1704, HO, s. 233.
Hw 12 st. 2 t.: T16, T8	M 9 st. 1 t.: T8
Öw 9 st. 2 t.: D8, Sch4	Rp 6 st. 0 t.
Rp 12 st. 1 t.: T8	P 7 st. 2 t.: B16, T8
P 14 st. 5 t.: B32, B16, T8, Sch4, C2	22 st. 3 t.
47 st. 10 t.	
S:ta Gertrud, Stockholm, 1608, 1625, 1639, 1647, HO, s. 202.	Riddarholmskyrkan, Stockholm, H. H. Cahman, 1702, uppsatt av J. N. Cahman, HO, s. 203.
Hw 11 st. 2 t.: T16, T8	M 12 st. 2 t.: T16, T8
Öw 7 st. 1 t.: V. h.8	Öw 8 st. 1 t.: D8
Rp 10 st. 3 t.: F16, R8, R8	P 8 st. 2 t.: B16, T8
P 7 st. 4 t.: B16, T8, T4, D8	28 st. 5 t.
35 st. 10 t.	
Visby domkyrka, 1600, HO, s. 220.	Jönköping, Christine, H. H. Cah- man, HO, s. 227.
Öv 9 st. 0 t.	M 8 st. 1 t.: T8
Bp 8 st. 2 t.: R8, R4	Rp 8 st. 1 t.: K8
Rp 8 st. 2 t.: T8, K8	P 8 st. 4 t.: T8, C2, D16, Härpukstäm- ma.
P 8 st. 3 t.: B16, T8, C2	
41 st. 7 t.	24 st. 6 t.

Lidköping, S:t Nic., Rudberus, 1687, HO, s. 238.
Bp 7 st. 0 t.
M 12 st. 2 t.: T8, C4
Rp 12 st. 1 t.: D8
P 12 st. 2 t.: B16, T8
43 st. 5 t.

Cahmanskolan. J. N. Cahman

Uppsala domkyrka, J. N. Cahman 1740, HO, s. 212.	Gustavi domkyrka, J. N. Cahman 1734, HO, s. 214.
M 14 st. 2 t.: T16, T8	M 12 st. 2 t.: T16, T8
Öw 12 st. 2 t.: O8, V.h.8	Öw 10 st. 2 t.: T4, V.h.8
P 14 st. 5 t.: B32, B16, F16, T8, T4	P 10 st. 3 t.: B16, T8, T4
40 st. 9 t.	32 st. 7 t.

Nyköping, S:t Nic., 1733, HO, s. 219.	Åbo domkyrka, 1727, HO, s. 217.
M 10 st. 1 t.: T8	M 12 st. 1 t.: T8
Rp 8 st. 1 t.: D8	Öw 10 st. 1 t.: V. h.
P 8 st. 3 t.: B16, T8, T4	P 10 st. 3 t.: B16, T8, T4
26 st. 5 t.	32 st. 5 t.
	Falu Christine, 1724, HO, s. 221.
Karlshamn, Carl-Gustaf, HO, s. 223.	M 12 st. 1 t.: T8
M 10 st. 1 t.: T8	Rp 10 st. 2 t.: V.v., V.h.
Rp 6 st. 0 t.	P 10 st. 3 t.: B16, T8, T4
P 8 st. 2 t.: B16, T8	32 st. 6 t.
24 st. 3 t.	
Linköpings domkyrka, 1733, HO, s. 228.	Västerås' domkyrka, 1702, förnyad av Green & Strähle 1758, HO, s. 225.
M 12 st. 2 t.: T8, Sk16	M 14 st. 3 t.: T16, T8, T4
Öw 8 st. 1 t.: V. h.	Rp 9 st. 1 t.: T8
P 8 st. 3 t.: B16, T8, T4	P 10 st. 4 t.: B16, T8, T4, C2
28 st. 6 t.	33 st. 8 t.
Härnösand, 1731, HO, s. 234.	Hudiksvall, Jacobi, 1714, HO, s. 232.
M 10 st. 1 t.: T8	M 10 st. 0 t.
Rp 6 st. 0 t.	Rp 6 st. 0 t.
P 7 st. 3 t.: B16, T8, T4	P 6 st. 2 t.: B16, T8
23 st. 4 t.	22 st. 2 t.
Borås' Gustaf-Adolf, 1736, HO, s. 235.	Uddevalla, 1721, HO, s. 242.
M 10 st. 1 t.: T8	M 10 st. 1 t.: T8
Öw 9 st. 1 t.: V.h.8	Rp 6 st. 0 t.
P 9 st. 3 t.: B16, T8, T4	P 8 st. 3 t.: B16, T8, T4
28 st. 5 t.	24 st. 4 t.
Leufsta bruk, 1725.	Sundsvall, Lovisa-Ulrica, 1730, HO, s. 244.
Hw 9 st. 1 t.: T8	M 10 st. 1 t.: T8
Rp 8 st. 1 t.: V.h.8	P 7 st. 2 t.: B16, T4
P 10 st. 3 t.: B16, T8, T4	17 st. 3 t.
27 st. 5 t.	

(alla ovanstående verk av J. N. Cahman)

Strähle-Hedlundtiden 1730—1748

S:t Jacob, Stockholm, Hedlund, 1746, HO, s. 206.	Karlstad, Hedlund, 1747, fullkom- nat av Green & Strähle 1753, HO, s. 233 f.
M 11 st. 2 t.: T16, T8	M 11 st. 2 t.: T8, T16
Öw 9 st. 2 t.: T8, V.h.	Öw 9 st. 3 t.: T8, T4, V.v.
P 10 st. 3 t.: B16, T8, T4	P 10 st. 4 t.: B16, T8, T4, C2
30 st. 7 t.	30 st. 9 t.

Green-Stråhletiden 1748—1760

S:ta Catharina, Stockholm, 1751, HO, s. 210. Cammarton.	Slottskyrkan i Stockholm, 1752, bihangspedal, särskilt fristående spelbord. HO, s. 204.
M 11 st. 2 t.: T16, T8	M 12 st. 4 t.: B 16 bas, T16
Öw 9 st. 2 t.: T8, T4 bas och V.v. i disc.	disc., C2 bas, T4 bas, T8
P 10 st. 5 t.: B32, B16, T8, T4, C2	Öw 5 st. 1 t.: V. v. disc.
30 st. 9 t.	17 st. 5 t.

Fredriks kyrka i Stockholm, 1752 (ombyggnad), HO, s. 204.

M 6 st. 1 t.: T8 disc, T4 bas	Hedemora, 1757, HO, s. 240.
Bihangspedal.	M 13 st. 4 t.: T16, T8, T4, C2
Sala Christine, 1758, HO, s. 236.	Öw 9 st. 3 t.: T8, T4 bas + V. v. disc.
M 10 st. 2 t.: T16, T8	22 st. 7 t.
Öw 8 st. 3 t.: T8, T4 bas, V.v	
P 9 st. 4 t.: B16, T8, J4, C2	
27 st. 9 t.	

Ladugårdslandskyrkan eller Hedvig Eleonora, Stockholm, 1761, HO, s. 208 f.	S:ta Clara, Stockholm, 1761, HO, s. 205 f.
M 10 st. 2 t.: T16, T8	M 13 st. 2 t.: T16, T8
Öw 8 st. 2 t.: T8, V.v.	Öw 11 st. 3 t.: T8, T4, V.v.8
P 8 st. 3 t.: B16, T8, T4	P 16 st. 3 t.: B 32, B 16, T8, T4, C2
26 st. 7 t.	40 st. 8 t.

Wahlström-Svalbergtiden 1760—1775

Karlskrona, Fredriks kyrka, 1764 Lars Wahlberg, HO, s. 218.	Skänninge, Lars Wahlberg, 1772, HO, s. 238.
M 12 st. 3 t.: T8, T4, V.v. disc.	M 12 st. 2 t.: T8, V.h.
Öw 9 st. 1 t.: V.h.8	P 9 st. 2 t.: B 16, T8
P 11 st. 4 t.: B16, T8, T4, C2	21 st. 4 t.
32 st. 8 t.	Wimmerby, Lars Wahlberg, 1769, HO, s. 248.
	M 12 st. 2 t.: T8, T4, V.v. disc.
	P 8 st. 3 t.: B16, T8, T4
	20 st. 5 t.

FÖRKORTNINGAR

Författare och deras verk

C	T. Lindgren, Från högbarock till senbarock. Stilstudier i Cahman-skolan, STM 1956, s. 111 ff.
F	E. Flade, Gottfried Silbermann . . ., Lpz. 1926.
H	J. Hess, Dispositien der merkwaardigste Kerk-Orgelen, 1774. Nytryck, Utrecht 1945.
HO	A. A. Hülphers, Historisk afhandling om musik . . . jemte kort beskrifning öfwer orgwerken i Sverige, Västerås 1773.
K	H. Klotz, Über die Orgelkunst der Gotik, der Renaissance und des Barock, Kassel 1934.
P	M. Praetorius, Syntagma musicum, del 2: De organographia, Wolfenbüttel 1619. Faksimileutgåva i skriftserien Documenta musicologica, 1: 14, Kassel 1958.
RO	E. Rupp, Die Entwicklungsgeschichte der Orgelbaukunst, Einsiedeln 1929.
SB	W. Supper och H. Meyer, Barockorgeln in Oberschwaben, Kassel 1941.
Sm	P. Smets, Die Dresdener Handschrift. Orgeldispositionen. Eine Handschrift aus dem 18. Jahrhundert, Kassel 1931.
WR	J. Woerschling, Der Orgelbauer Karl Riepp, Mainz 1940.

Verkdelar:

B	Brust, Brustwerk (Praetorius)	UM	Unter Manual (Praetorius)
BC	Boven Clavier (Hess)	Uw	Unterwerk (svensk benämning saknas)
BM	Boven Manuaal (Hess)	W	Werk, huvudverk (Praetorius)
Bp	Bröstpositiv	Öw	Öververk
Bw	Brustwerk, Bröstverk		
Fw	Farbenwerk (svensk benämning saknas)	Stämmor:	
GM	Groot Manuaal, huvudverk (Hess)	B	Basun, Posaune
Hw	Hauptwerk, huvudverk	Bpf	Bärpfeife
KM	Klein Manuaal	C	Cornet, Kornett i 2-fotsläge. I 4-fotsläge Clairon. C2 = Cornet 2, C4 = Clairon 4
Kp	Kronpositiv	D	Dulcian
Kw	Kronwerk (Gabler), Kornettwerk (Holzhay)	F	Fagot, Fagott
M	Manual (Hülphers), huvudverk	H	Hautbois (Oboe)
Ob	Oben in der Brust	K	Krummhorn
OC	Onder Clavier	Kl	Klarinett
OM	Ober Manuaal (hos Praetorius), Onder Manuaal (hos Hess)	O	Oboe (Hautbois)
Op	Das oberste Positif (Praetorius)	Pomm	Pommer
Ow	Oberwerk, öververk	R	Regal, Geig R = Geigend Regal
P	Pedal	S	Sordun
Po	Pedal oben (Praetorius)	Sch	Schalmey
Pos.	Positiv.	Sk	Skalmaja
Pp	Pedalpositiv	st.	stämmor
Pw	Pedalverk, Pedalwerk	t.	tungstämmor
Rp	Ryggpositiv, Rückpositif	T	trumpet
UB	Unten in der Brust (Praetorius)	V.h.	Vox humana
		V.v.	Vox virginea
		W	Waldhorn, Valdhorn
		Z	Zink

ZUSAMMENFASSUNG

Wie in meiner vorigen Schrift gezeigt wurde, hat die Cahmanschule gewisse Stilarten gemeinsam mit dem norddeutschen Barock. Dagegen präsentieren die Orgeln der Cahmanschule auch verschiedene Stilarten, die von Arp Schnitger abweichen. Da »die Schnitgerstilart« mit dem norddeutschen Barock beinahe synonym geworden ist, muss man vorbehaltlos die Cahmanschule nicht nur mit dem norddeutschen sondern auch mit den drei gewöhnlichen Stilschichten des süddeutschen Barock vergleichen. Vom orgeltechnischen Standpunkt umfasst das frühe, norddeutsche Barock die Praetoriuszeit von ungefähr 1600 bis ungefähr 1650. Der Hochbarock umfasst die Mitte des siebzehnten Jahrhunderts und die erste Hälfte des achtzehnten Jahrhunderts, und das Spätbarock streckt sich vom Anfang des achtzehnten Jahrhunderts bis Ende desselben (in diesem Aufsatz bis 1770). Die Orgelbaukunst des frühen, süddeutschen Barock kennen wir nicht genau. Nach Angabe sind nur zwei kleinere Positive vorhanden. Das Hochbarock umfasst die Casparini-Silbermann-epoche, während das Spätbarock von Silbermanns Schülern dominiert wird.

Bei diesem Vergleich findet man, dass die Cahmanschule und das süddeutsche Barock gegenseitig so grosse Abweichungen aufzeigen, dass die erstere nicht Impulse von dem letzteren empfangen haben kann. Dagegen hat die Cahmanschule gewisse Stilarten gemeinsam mit dem norddeutschen Hochbarock und Arp Schnitger. Abweichungen von seinem Stil findet man dagegen auch in dem norddeutschen Spätbarock. Ein näherer Vergleich ergibt, dass H. H. Cahman und Arp Schnitger, die Zeitgenossen waren, die gleiche Bauart hatten, während J. N. Cahman in wesentlichen Stücken von H. H. Cahman abweicht. J. N. Cahmans abweichende Stilart findet man dagegen bei der Generation nach Schnitger.

Aus dieser Untersuchung geht hervor, dass man nicht die zweite Generation Cahman mit Arp Schnitger vergleichen kann und auf Grund dessen behaupten, dass die Cahmanschule als Einheit von dem norddeutschen Barock abweicht. Unsere Untersuchung hat dagegen gezeigt, dass H. H. Cahman mit Arp Schnitger verglichen werden muss und J. N. Cahman mit der Generation die kurz nach Schnitger folgte und nicht mit Schnitger selbst.

Die schwedische Cahmanschule ist norddeutschen Ursprungs und folgt der norddeutschen Orgelkunst auf ihrem Weg vom Hochbarock zum Spätbarock.